

Carl Cassegård

Flykten från det förflutna

Om historievetenskapliga riktningar och bilden av det tredje riket i BRD från slutet av 60-talet till återföreningen

I motsats till vad fallet är i många länder har den nationella historien i BRD haft svårt att underblåsa nationalism. Istället har bilden av nazismens förbrytelser fungerat som en ”spärr” eller ”barriär”, inbyggd i den tyska efterkrigstidens kulturella klimat, mot en positiv identifikation med det förflutna. Tysk historia tvingades, med den amerikanske historikern C. S. Maiers ord, ”förbli smärtsam historia”. Denna funktion hos historiebilden är utgångspunkt för den plausibla teorin att bilden av det tredje riket gett västtysk historiografi en unik karaktär.

Jag kommer här att utgå från vad jag kallar ”spärrtolkningen” av västtysk historiografi. Grunddragen i denna är följande. Varje modernisering har minst två källor till legitimitet: dels förkastandet av nutiden, med de historiska kontinuiteter som ryms i denna, dels framtidstron. Man kan tala om moderniseringens ”push”- och ”pull”-faktorer. Under 50- och 60-talen övervägde i många länder den senare legitimitetsformen. Intresset för historien sjönk, trots att man aldrig var utestängd från den. I BRD var däremot historien alltid närvarande. Där vilade moderniseringen på ett *dubbelt* fundament: utöver en utopi att uppnå, fanns ett förflutet att undfly. Denna skillnad blev betydelsefull först sedan tillväxtårens utopier dukat under i 70-talets ekonomiska recession. I Västeuropa kunde därvid historien – inte utan debatter men ändå relativt friktionsfritt – fungera nostalgiskt, som tillflyktsort undan osäkerheten om framtiden. Denna försoning med det förflutna blev problematiskt i BRD. Känsligheten för historien bildade en spärr som försvarade eller misstänkliggjorde den utveckling mot ökat historieintresse och nationalism som drabbade andra länder.

Spärrtolkningen försöker koppla konflikten mellan skiljda historievetenskapliga skolor till en kluvenhet i det allmänna medvetandet. Vad socialpsykologen Leon Festinger kallat en kollektiv ”kognitiv dissonans”¹, d.v.s. en oförenlighet mellan den kunskap, de attityder eller värderingar som bejakas av en individ eller ett kollektiv, uppstod genom att bilden av det tredje riket i det allmänna medvetandet verkade för en nedvärdering av tysk historia samtidigt som nostalgivågen efter mitten av 70-talet hade en motsatt effekt. Man kunde inte samtidigt skämmas för och känna stolthet över samma historia. De två motstridiga elementen i det allmänna medvetandet var i detta fall ett skuldbe-

lagt nationellt förflutet och ett ökat känt behov av en harmonisering av tysk historia. Med harmonisering av en historiebild menar jag att den omformas i enlighet med människors identitetsbehov.

En kognitiv dissonans beledsagas enligt Festinger alltid av ett tryck att lösa eller reducera dissonansen. I BRD har detta kunnat ske på två olika sätt:

1) Genom motstånd mot nostalgivågen. Spärren lämnas intakt och behovet av historisk identitet ger vika. Denna lösning har, som jag ska visa, förespråkats av Bielefeldskolan.

2) Genom att offra spärren och ge efter för harmoniseringsbehovet. Det är vad som förespråkats av Michael Stürmer.

I realiteten har dissonansen ofta reducerats genom mellanformer som på olika sätt minimerat skuld känslan, t.ex. genom en syn på nazismen som "driftstörning".

Spärrtolkningen ser alltså motsättningen mellan olika historievetskapliga riktningar som en konflikt mellan alternativa strategier att lösa eller reducera denna dissonans. Den historiografiska utvecklingen blir därmed en mätare av styrkeförhållandet mellan de två dissonanta faktorerna.

Uppsatsen är främst ett försök att förklara 70-talets tendenssvängning i västtysk historievetskap utifrån antagandet om en kognitiv dissonans. Hur inverkade strävan att lösa dissonansen mellan det ökade historieintresset och bilden av det tredje riket på utformningen av och stödet för de olika historievetskapliga riktningarna i BRD under perioden 1968–1990? Dessutom undersöker jag detta antagandes begränsningar när det gäller att förklara den historiografiska utvecklingen.

Undersökningen gäller bara BRD, eftersom en lika märkbar spärr saknats i t.ex. DDR eller Österrike. Vad rör periodiseringen har åren 1968 och 1990 valts mer med tanke på deras symboliska värde än som uttryck för årtalsfixering.

Jag har begränsat undersökningen till tre historievetskapliga riktningar. Min urvalsprincip grundar sig på Kim Salomons klassificering av uppfattningar om historievetskapens roll. Vart och ett av de tre uppfattningar som han urskiljer exemplifierar jag med en riktning:²

(1) Den *pragmatiska* uppfattningen hänvisar till historiens samhällliga nytta. Historien ges en "terapeutisk funktion" i samhället. Ett exempel på denna uppfattning är den "meningsskapande" historia som Michael Stürmer förespråkade. Historikerns uppgift är enligt honom bl.a. att bidra till formandet av en tysk historisk-nationell identitet.

(2) Den *emancipatoriska* uppfattningen pekar också på historiens samhällliga nytta, men utgår i motsats till den pragmatiska från en kritisk hållning för att undanröja historiska myter och rationalisera underlaget för moraliska och politiska ställningstaganden. Den "historiska samhällsvetenskapen" eller Bielefeldskolan representerar denna uppfattning.

(3) Den *idealistiska* uppfattningen menar i motsats till de två ovannämnda att vetenskapen är ett självändamål. Nyttaspekten avvisas som irrelevant. Historieskrivningen får inte styras av politiska syften, utan måste principiellt

vara blind för sina politiska och moraliska konsekvenser. Thomas Nipperdeys ”nyhistorism” är ett exempel på denna uppfattning.

Dessa tre uppfattningar korresponderar ungefär mot de tre värdeställningstaganden som det teoretiskt är möjligt att inta mot den tyska historien: Stürmer har förespråkat dess harmonisering. Bielefeldskolan har kritiserat den, och Nipperdey har avvisat värdeomdömen om den.

Jag kommer dessutom att skilja på vad Wolfgang Mommsen kallat historievetenskapens *kritiska* och *traderande* funktion i samhället. Traderandet överför kunskapen okritiskt, som kulturarv. Kritiken är däremot ifrågasättande och rationaliserande. Stürmer har betonat den traderande funktionen, medan Bielefeldskolan däremot har betonat den kritiska. Nyhistorismen har visserligen förklarat vetenskapens samhällseliga funktion irrelevant, men dess verkan har ändå varit både traderande och kritisk, men med tonvikt på det förra.

Uppläggningsen av uppsatsen leder till problemet med vetenskapliga riktningars beroende av sin sociala miljö. Först måste jag gå in på vad jag menar med ”riktning”. Gränsen för en vetenskaplig riktning går där man för att försvara det mot en rivaliserande riktning eller annan motståndare måste tillgripa utomvetenskapliga (t.ex. moraliska eller politiska) argument.³ Riktningar i denna bemärkelse menar jag är klart urskiljbara i västtysk historiografi. Ur denna definition följer att riktningars förmåga att attrahera anhängare och därmed deras inbördes styrkeförhållande förändras i takt med omvandlingen av deras omgivande utomvetenskapliga miljö. Genom opinionella svängningar påverkas deras genomslagskraft, rekryteringsförmåga och överlevnad. Eftersom förändringar i den utomvetenskapliga jordmånen gynnar eller missgynnar olika riktningar i olika grad måste man både beakta 1) de relativt statiska attributen hos respektive riktning, och 2) förändringarna i deras gemensamma yttre miljö, för att förstå dessa inbördes styrkeförskjutningar.

Här vill jag påpeka att de opinionellt effektiva attributen hos riktningar inte behöver vara ”konstitutiva” för deras vetenskapsteori. Det rör sig istället om de allmänt kända, tillskrivna attribut som faktiskt attraherat deras anhängare (t.ex. deras politiska framtoning eller deras företrädares karisma). Inte heller behöver attributen sammanfalla med dem som uppges av riktningarnas företrädare. Där de förnekas av dessa kommer jag att tala om ”semioffentliga” riktningar, i motsats till ”offentliga”. Jag ska återvända till denna skillnad.

Jag kommer först att gå in på två utomvetenskapliga tendenser (historieintresset hos allmänheten och dess ökning under kristider, och förändringen av bilden av det tredje riket i det allmänna medvetandet), till vilka den historiografiska utvecklingen kan relateras. Därefter försöker jag klargöra relevanta drag i riktningarnas normativa grund ”inifrån”, d.v.s. hitta affiniteter eller innehållsmässiga överrensstämmelser mellan dessa normer och dominerande trender i den utomvetenskapliga miljön som kan förklara riktningarnas fluktuationer. Uppgiften är att för varje riktning som behandlas kartlägga dess kontaktytor eller anslutningspunkter till det utomvetenskapliga, d.v.s. det som rättfärdigar dem för deras respektive anhängare.

Die Tendenzwende och allmänhetens historieintresse⁴

Die Tendenzwende refererar till det politiska maktskiftet 1982, då en CDU-dominerad regering tillträdde med Helmut Kohl som förbundskansler, men betecknar också i vid bemärkelse den tendenssvängning i det politiska och kulturella klimatet i BRD som tog sin början under 70-talet. Enligt sociologen Thomas Ziehe markerade den en övergång mellan två skilda typer av modernisering: från en "socialdemokratisk", med både kulturella avtraditionalisering och ekonomisk tillväxt som mål, till en "nykonservativ" modernisering, begränsad till den ekonomiska sfären.⁵ Jürgen Habermas har i en känd artikel beskrivit övergången som en relativ tillbakagång för det "utopiska tänkandet" gentemot det "historiska". Det rationella framtidsintresset ersattes av utvecklingspessimism och antimodernism. Den moderna utopin ersattes av en nostalgisk.⁶

För historiens del innebar övergången en dubbel betingelseförskjutning. För det första ökade det allmänna intresset för historia, vilket stärkte den som en källa till politisk legitimitet och till kulturell identitet. Den kris för historiemedvetandet som man tidigare talat om, avlöstes av en "historifiering" av samhället, bl.a. i form av museiprojekt i Bonn och Västberlin. För det andra ställde det ökade historieintresset historieskrivningen inför nya krav. Historiens traderande funktion betonades återigen på bekostnad av dess kritiska. Historieämnets ökade prestige missgynnade därför t.ex. den emancipatoriska historieskrivningen.

Historiens roll ökade på samhällsvetenskapernas bekostnad. Detta avspeglade den minskade moderniseringsberedskapen under den "nykonservativa" moderniseringsvågen. Eftersom samhällsvetenskaperna är inriktade på samtidens problem, inte på det förflutna, är deras koppling till framtidsstro och rationalism starkare än historievetenskapens.⁷

Samtidigt blev den tyska identiteten problematisk. Den omtalade identitetskrisen drabbade främs dem som kände behöv av en positiv historisk identitet, d.v.s. företrädesvis tyska konservativa.

Tre tolkningar av die Tendenzwende

Det finns tre huvudtolkningar av den traderande historiens frammarsch. De utesluter inte varandra:

(1) Den första ser delvis bakslaget för den kritiska historien som självgenererat. Enligt W. Mommsen bidrog de kritiska historikerna till en inomvetenskaplig kris genom att de till stor del levde på att angripa sina föregångare och därvid försummat historiens traderande funktion.⁸ Ziehe för ett liknande resonemang när han pekar ut en inneboende begränsning i avtraditionaliseringen: Det "legitimationskritiska undansopandet av regler, vanor och riter" hade enligt honom "hållit ett mycket högre tempo än ersättandet av detta med något nytt". Resultatet blev en upplevelse av brist på mening, av "identitetsförlust" hos de berörda. Traditionen uppvärderades därför på nytt.⁹

Denna tolkning lämnar jag därhän, p.g.a. svårigheten att belägga den förklarande faktorn. Den ”rätta” jämvikten mellan kritik och tradering kan inte förutsättas vara en historisk konstant, utan har själv varierat. Så länge variationen inte förklaras förblir tolkningen ofullständig.

(2) Enligt den andra ökar historieintresset under perioder av osäkerhet om framtiden. Identitetsförlust ses här inte som en följd av avtraditionaliseringen, utan antas uppstå i brytpunkter då samhälleliga mål och förväntningar omdefinieras. Den historiska identiteten kan då fungera som en kompensatorisk reservidentitet. Historieintresset blir ett krisfenomen.

Tendenssvängningen kan enligt denna tolkning främst återföras på den globala ekonomiska avmattning som inleddes med oljeshocken 1973 (som kan ses som inledningen till en sammanhängande ekonomisk nedgångsperiod, slutet av den fjärde ”Kondratievykeln”). Recessionen omtintgjorde, med W. Mommsens ord, den under välgångsåren förhärskande tron ”att sociala och politiska problem var principiellt lösbara”.¹⁰ Framtidstron framstod som realistisk även av andra skäl. Habermas pekade på ett hotande ”skräckpanorama” av kärnvapenhot, överbefolkning, arbetslöshet och miljöförstöring, som beröva- de tillväxtårens ”socialutopier” deras trovärdighet, vilket resulterade i en känsla av rädlöshet och ”oöverskådlighet”, från vilken historien blev tillflykts- ort.¹¹

Denna tolkning betonar också sambandet mellan nationalism och historieintresse. Ju större turbulens, desto större behov att tillhöra en verklig eller tänkt gemenskap. För att befästa denna, hänvisar man till ”förfäderna”, ”rötterna” o.s.v. eller uppfinnar den vid behov. Det finns därför en koppling mellan traderande historia och nationalism.

Hermann Lübbe har kritiserat denna tolkning för en idyllisering av 60-talet, som enligt honom också utmärktes av en kompensatorisk ”självkur”, nämligen marxismen. Jag tvivlar på att marxismen verkligen var så utbredd som Lübbe verkar mena. Hur som helst motsäger inte hans kritik att historien övertog marxismens verkliga eller föregivna roll som identitetsskiftande kraft efter krisen.¹²

(3) Enligt den tredje tolkningen har söndervittringen av efterkrigssymboliken lämnat större ideologiskt manöverutrymme åt den nationella historien. Erfarenheterna av det andra världskriget bidrog troligen till en generellt lägre nivå av historieintresse i västvärlden efter 1945. Låt oss ta tre namn som exempel: Hiroshima, Auschwitz och Potsdam. Dessa namn har som referenspunkter i den offentliga debatten använts som ett slags praktiska etiketter för kärnvapenhotet, det moderna massmordet respektive Tysklands delning. Alla tre bidrog till den känsla av ”avsked av den hittillsvarande historien”, som Conze skrev om efter Hiroshima.¹³ Rimligen hade denna trefaldiga symbolik särskilt stor inverkan i BRD. Efter kriget talade ju Alfred Heuss om en ”förlust av historien” för tyskarna,¹⁴ samtidigt som återuppbyggnaden av landet signifikant nog fick ideologisk draghjälp genom den s.k. ”nollpunktstesen” – 1945 sågs som en *Stunde Null*, ett år noll i en ny tideräkning. Emellertid kan man

skönja ett återuppväckande av ett tidigare bortdomnat historiemedvetande redan med studentrevolten och dess krav på en uppgörelse med nazismen. Vidare kan *die Tendenswende* inom denna tolkningsram förklaras som en följd av avspänningen i det kalla kriget, uppväxten av nya generationer o.s.v. Emellertid var söndervittringen av efterkrigssymboliken en process som ännu var oavslutad. Grunden för de tre symbolernas position skakades på allvar först under åren kring 1990 när Sovjet upplöstes, Tyskland återförenades och nazisttidens förbrytelser för många framstod som sonade. Helmut Kohls ord 1986 om "die Gnade der späten Geburt" (nåden att vara sent född) är betecknande.¹⁵ Tolkningen verkar alltså mindre förklara 70-talets *Tendenzwende* än den senare "Wende" som kan skönjas omkring år 1990, och som – om tolkningen är riktig – har gjort dagens Tyskland mer likt andra västländer vad gäller historiografiska betingelser.

En ny Wende 1989–90?

Den nationalism som uppstått på nytt sedan murens fall har många rötter. Dessa ska jag nu gå något närmare in på:

(1) Efterkrigssymbolikens söndervittring har satt nya och vidare ramar för harmoniseringsförsöken. Denna process var en fortsättning av tendenser från 70- och 80-talen, men påskyndades av Berlinmurens fall och Tysklands återförening. Med detta gick gamla konservativa drömmar i uppfyllelse: socialismen misskrediterades när kommunismen gav upp andan, och den tyska "nationalstaten" återupprättades. Föreställningen om ett kvalitativt språng mellan ett "liberalt" Västtyskland och ett "konservativt" enat Tyskland var vanlig. En viss misstänksamhet mot den nya statsbildningen var tydlig. I december 1992 skrev t.ex. Habermas:

Om någon andra livslögn skulle stå i begrepp att bildas efter 1989 är det snarare den att vi "äntligen har blivit normala igen". Det döljer sig en känsla av lättnad bakom den tvetydiga frasen om vårt "avsked från den gamla Förbundsrepubliken" ... I den nya versionen vänds den epoken till en tillfällig utväg: den förkroppsligar ett "onormalt" tillstånd som påtvingats en slagen och delad nation.¹⁶

Betydelsen av återföreningen understryks också av historikern Rainer Zitelman, som i en intervju sa:

Sedan 1968 har i Tyskland "intellektuell" varit liktydigt med vänsterintellektuell. Var man i vänster var man antingen ett dumhuvud eller över huvud taget en person som inte kunde tas på intellektuellt allvar. Murens fall 1989 har emellertid lett till en förändring. Det går numera att vara konservativ och intellektuell.¹⁷

Båda citaten visar att murens fall inte sågs som någon politiskt neutral händelse. Tvärtom verkar det ha fungerat som en slags "ideologisk chock". Hur detta inverkat på historievetenskapen ska jag ta upp senare.

(2) För att förklara nationalismens grävsta former verkar man återigen behöva tillgripa en kristolkning. Euforin från 1989 förbyttes snabbt i utbredd pessimism genom 90-talets allmänna lågkonjunktur, händelseutvecklingen i Ryssland och på Balkan och genom svårigheterna att framgångsrikt inlemma det gamla DDR. Förhärskande ideologier förlorade i trovärdighet. Flyktingfientlighet, politikerförakt och "kompensatorisk" nationalism bredde ut sig. Hur detta inverkat på historieskrivningen är oklart. Samtidigt som nationalismen blivit mer extrem har den förlorat sin attraktionsförmåga.

Naturligtvis är det förenklande och överdrivet pessimistiskt att anse att minnet av Auschwitz och Hiroshima i och med återföreningen gått upp i rök. Vad som däremot verkar tydligt är att Tysklands enande försett landet med en ny "symbolik" som delvis tagit den gamlas plats och som är mer tillåtande mot konservatism och nationalism.

Övergångsparadoxen

De två senare tolkningarna av tendenssvängningarna (under 70-talet och kring 1990) utgick från krismedvetandet respektive från efterkrigssymbolikens sönderfall. Den förra kan lätt ses som en "vänstertolkning" som avfärdar det ökade historieintresset som en tillfällig störning, som eskapism, medan den senare blir en "högertolkning" som ser samma utveckling som en både önskvärd och varaktig återhämtning till en "normal" nivå av historieintresse. Men om det finns en koppling mellan politisk ståndpunkt och vilken förklaring som favoriseras, ska denna inte överdrivas.

Skillnaden är enbart en skillnad i betoning, och jag kommer här att stödja mig på båda förklaringarna. De ger sammantagna en intressant helhetsbild. För att återknyta till inledningen kan man omformulera dem så, att försvagningen av avtraditionaliseringens "pull"- respektive "push"-faktorer tillsammans breddat utrymmet för historiens samhällliga roll. Men dessa två försvagningar skedde, som visats, inte samtidigt. Den ekonomiska recensionen började under tidigt 70-tal, medan däremot sönderfallet av efterkrigssymboliken inte blev uppenbart förrän kring 1990. Det behov av en positiv historisk identitet som närdes av krismedvetandet sedan 70-talet förblev problematiskt tills efterkrigssymboliken försvagats tillräckligt omkring 1989/90. Denna fördröjning eller eftersläpning kan ha legat till grund för påfrestningarna under den mellanliggande perioden, som fylldes av kontroverser om den problematiska tyska identiteten. Man blev så att säga utestängd från framtiden utan att riktigt ha tillgång till det förflutna. Till denna "övergångsparadox" ska jag återkomma.

Bilden av det tredje riket

Hans-Ulrich Wehler har betonat den betydelse som relativt kortvariga "formativa perioder", som t.ex. tider av krig, revolution och statlig nybildning, har för

nationers historia. De skapar ofta andliga klimat som dröjer kvar och präglar senare tiders tanke- och handlingsmönster.¹⁸ Föreställningarna i detta sociala minne kallar jag historiebilder. Historiebilder är alltså inte bara representationer av det förflutna, utan kan också spela en politisk roll i form av t.ex. myter, förebilder eller hämndemönster.

Jag menar att man kan urskilja två faser i sådana historiebilders utveckling. Först en fas när de har en viss autonomi gentemot förändringar i den omgivande kulturella miljön. De är "egendynamiska" historiebilder som närs av den chockverkan eller det sociala trauma i vilket de uppstått. Genom sin relativa immunitet mot politiska omgestaltningförsök kan de behärska eftervärldens tankemönster under lång tid. Under denna fas är de inte enbart "överbyggnad", och som förklaringsfaktorer till politiska eller moraliska orienteringar kan de mäta sig med materiella faktorer.

Under nästa fas kan historiebilderna bara spela en politisk roll som politiska instrument. Jag utgår då från att deras egendynamiska kraft avtar med det tidliga avståndet till den händelse som den avbildar. Istället får man en "behovsavhängig" historiebild som bara kan återfå sin styrka genom att bli beroende av ett gruppintresse eller motsvara ett hos tillräckligt många känt behov, oftast först genom att ha förvanskats. Denna medvetna eller omedvetna instrumentalisering av den ursprungliga historien har ofta skett i nationalismens tecken. Ett uppenbart exempel är den historia på vilken nya staters "födslonationalism" ofta ideologiskt griper tillbaka och glorifierar.

I vilken fas befinner sig bilden av det tredje riket? Den har impregnerat och växt samman med BRD's kulturella miljö. Dess dominans i historiemedvetandet var inte resultatet av den kritiska historiens uppgång, snarare var den kritiska historiens uppgång resultatet av historiebildens dominans. Det är denna egendynamiska bild Ernst Nolte har i tankarna när han talar om Auschwitz som Västtysklands "Staatsmythos", dess statsbärande myt. Men samtidigt tyder vissa tecken på att bilden av det tredje riket blir allt mer behovsavhängig. Åtminstone de kritiska historikernas fiender har under 80-talet börjat se bilden av det tredje riket som ett "vänstervapen". Att debatterna om nazismen intensifierades fr.o.m. 60-talet motsäger alltså inte, utan kan tolkas som ett symptom på, att bilden av det tredje riket genomgått en försvagningsprocess. Ändå är det fortfarande svårt att avgöra hur långt övergången mellan de båda typerna av historiebild framskridit. Ett tecken på när en historiebild blir behovsavhängig är när de som inte längre har behov eller intresse av den (för att legitimera sina handlingar etc.) i märkbar omfattning överger den. Detta har redan skett i Västtyskland.

BRD's kollektiva skuld känsla har alltid gynnat den kritiska historien. Med Jürgen Kockas ord "bidrog erfarenheterna av den fascistiska diktaturen, kriget och sammanbrottet till en djup misskreditering av... nationalstatliga och idealistiska orienteringar".¹⁹ Även Habermas håller med: "En i övertygelse grundad bindning vid universalistiska författningsprinciper har i den tyska kulturnationen tyvärr kunnat bildas först efter – och genom – Auschwitz."²⁰

Historiebilden har hållit ett etiskt problemfält öppet som starkt repellerat traditionalistiska motoffensiver.

Dess verkningsfullhet har emellertid varierat med tiden. En bred uppgörelse med det förflutna kom till stånd först vid slutet av 60-talet, då det äldres "förträngning" var en av måltavlorna för studentrevolten. Efter denna brytpunkt intensifierades emellertid debatterna om nazisttiden. Långt ifrån att förblekna med åren, skrev Lübbe polemiskt, hade den nazistiska epoken tvärtom allt starkare "vunnit i emotionell efterhängsenhet".²¹ 1986 utbröt den s.k. historikerstriden, där revisionister menade att deras attacker riktade sig mot "tabu" att öppet diskutera historiebilden. T.ex. beklagade sig Nolte över att nazismen "hängts upp som ett bödelssvärt över nutiden" och förhindrade vetenskapligt legitima revisioner.^{21a} På samma sätt anklagades Habermas och de kritiska historikerna av en revisionist för att ha politiserat historiebilden för att försvara vänsterns kulturella hegemoni. Habermas ville "rädda sin historiebild... till priset av sanningssökandet".²² Därmed antydde man att den historiebild man ville revidera bara var de vänsterintellektuellas historiebild, och att revisionen följaktligen inte behövde tolkas apologetiskt. Debattens hetta tydde på fortsatt stor känslighet inför det förflutna i BRD. Som politisk kraftmätning kan man tala om nederlag för revisionisterna, som fick opinionen mot sig. Ändå är W. Mommsens uppfattning – att varje försök att återupprätta en positiv historisk identitet genom att gripa tillbaka på äldre tysk historia måste misslyckas p.g.a. att den nazistiska epoken "skjutits in som en barriär" mellan nutiden och den äldre historien²³ – möjlig att betvivla. Historikerstriden fördes huvudsakligen av äldre historiker. För yngre generationer menar Zitelmann att en "historisering" av nazismen var naturlig.²⁴ Dessutom visar det tilltagande antalet revisionistiska röster de senaste åren att diskussionen om nazismen "avtabuiserats" sedan historikerstriden inleddes. En allt tydligare vilja att kasta av sig skuldbördan är obestridlig, samtidigt som denna vilja frusteras av att den tills idag ständigt tolkats som bevis för att man ännu inte är redo för det. Att en historisk identitet på detta sätt blockerats medan det upplevda behovet av den ökat förstärker intrycket av en allmän kognitiv dissonans i den tyska offentligheten. Revisionisterna tvingades angripa historiebilden, som om den inte reviderades ständigt kunde mobiliseras av deras motståndare för att blockera harmoniseringsförsöken.

Håller debatternas tid på att ta slut? Historikern Andreas Maislinger berömde 1990 BRD's långa *Vergangenheitsbewältigung*, d.v.s. dess hanterande eller bemästrande av sitt förflutna. Till skillnad från österrike och DDR hade BRD ansvarsfullt burit försoningens börda. Idag avtecknar sig enligt Maislinger ett "Neuanfang" samtidigt som *die Vergangenheitsbewältigung* håller på att förlora sin politiska betydelse.²⁵ Om han har rätt är oklart. Sedan 1990 genomgår Tyskland en ny "formativ period". Framtiden är oklar.

De historievetenskapliga riktningar inifrån

En historiografisk översikt

Hos de tre riktningar jag valt kan man urskilja ett tydligt förhållningssätt till bilden av det tredje riket. För att undgå faran att övervärdera den kognitiva dissonansens roll genom att förbigå andra riktningar som saknat en lika tydlig anknytning kommer jag här att ge en kort översikt över den historiografiska utvecklingen i stort.

Ett framträdande drag i det västtyska historikersamfundet är dess polariserade karaktär. Såväl historismens som den kritiska historievetenskapens ställning verkar starkare än vad som varit vanligt i omvärlden. För att förklara detta fenomen har man pekat på främst tre faktorer: 1) erfarenheterna av nazismen som gynnade den kritiska historien och förbittrade debattklimatet, 2) den kritiska teorins angrepp på positivismen som under 60-talet ledde till att historismens traditionella motståndare, positivismen, eliminerades till förmån för en radikalare motståndare, den kritiska historievetenskapen – och detta samtidigt som positivismens ”verkliga skördetid” inleddes i resten av Västeuropa,²⁶ och slutligen 3) styrkan i den historistiska traditionen som trots den ökade kritiken kunde bestå, till stor del p.g.a. den institutionella trögheten: många historiker har kunnat övervintra på sina lärostolar och invänta motreaktionen på sina motståndares framgångar.

Historismens dominans inom historievetenskapen bröts först på 60-talet, med Fischerdebatten, etablerandet av ”Institut für Zeitgeschichte” i München och närmandet till samhällsvetenskaperna genom Werner Conz och Theodor Schiders socialhistoria. Kritiska historiker som Wehler och Kocka (kärnan i vad som kom att kallas Bielefeldskolan) lanserade den ”historiska samhällsvetenskapen” som ny riktning. Den traditionella politiska historieskrivningen försvarades emellertid av Andreas Hillgruber, Klaus Hildebrand och senare också av Michael Stürmer, mot vad man kallade socialhistoriens ”överhöghetsanspråk”, genom att man betonade den politiska sfärens autonomi och individnivåns ”beslutshandlingar”.²⁷ Nipperdeys ”avideologiserade historism”, som vid början av 70-talet medvetet utformades som alternativ till den kritiska historievetenskapen, avvisade däremot den traditionella historismens ensidiga centrerings på politiken och dess teoriskepsis. En öppenhet mot socialhistoriska betraktelsesätt kombinerades med en återgång till Rankes objektivitetsideal.

Brytpunkten vid mitten av 70-talet medförde inte bara historieintressets renässans, utan också en uppgång för nyhistorism och för olika varianter av den kulturanthropologiskt vägledd historia och mentalitetshistoria. Samtidigt bröts den historiska samhällsvetenskapens uppgång och den kom alltmer att verka i motvind. Man har talat om en tendens från ”emancipatorisk avsikt till identitetsstiftande” i västtysk historiografi.²⁸ Uppgången för historism och mentalitetshistoria var ett allmäneuropeiskt fenomen.²⁹ Kanske kan man tala om en ”normalisering” av tysk historiografi gentemot allmäneuropeiska tendenser efter mitten av 70-talet. Medan den skuldbelastade bilden av det tredje

riket var en nationell företeelse, var 70-talets *Tendenzwende* däremot internationell. "Normaliseringen" blir ur denna synvinkel ett tecken på en relativ försvagning av det tredje rikets kraft att inverka på historievetenskapen. Förskjutningen mot en berättande historia har också yttrat sig i en ökad självkritik hos socialhistoriker³⁰ och i ett ökat pläderande för en historia till vars uppgifter det ska höra "att roa" läsaren.³¹

Uppgången sedan 70-talet har inte bara gällt historism och andra former av idealistisk historia, som t.ex. vardagshistoria och mentalitetshistoria. Under 80-talet har Stürmer i olika artiklar förespråkade den meningsskapande historia, som kom att diskuteras i historikerstriden. Denna strids inverkan på historievetenskapen är oklar. Evans ser den som ett tecken på historismens renässans,³² medan den enligt Nybom bekräftar den betydelse den problemorienterade, teorimedvetna historieforskningen fått.³³ Jag ska återkomma till frågan senare.

1990 återförenades Tyskland. Hur påverkades historievetenskapen? Själva inflödet av främmande historiografiska traditioner verkar inte ha inverkat. Inte heller uppstod, enligt Sirkka Ahonen, någon nationalistisk historia i f.d. DDR som i t.ex. Estland efter frigörelsen. Istället övertog DDR den västtyska liberala traditionen. Ahonen anger som förklaring att det tyska förflutna diskrediterat nationalismen.³⁴ Däremot påverkades historievetenskapen troligen av återföreningen som sådan, via opinionen. Sannolikt gynnades den traderande, nationella eller kuriosainriktade historien.

När jag nu går in på tre av de historievetenskapliga riktningarna gör jag det utan att presentera helhetsbilder av dem, trots att andra drag än deras förhållningssätt till tredje riket naturligtvis har påverkat deras popularitet. De historiker jag låter dem representeras av är för Bielefeldskolan Hans-Ulrich Wehler (f. 1931) och Jürgen Kocka (f. 1941), för nyhistorismen Thomas Nipperdey (1927–1993), Rainer Zitelmann (f. 1957) och Eckhard Jesse (f. 1948), och för meningsskapande historia Michael Stürmer (f. 1938).

Emancipatorisk historia – historisk samhällsvetenskap

Bielefeldsskolans "offentlighet"

Först kommer jag att ta upp varför denna riktningens vetenskapsteoretiska grund tillåter användningen av utomvetenskapliga argument. Därefter visar jag hur de kritiska historikerna öppet legitimerat sin ställning med hänvisning till Hitler och det tredje riket.

Uppgiften underlättas av att denna riktning är "offentlig", d.v.s. att dess företrädare avsiktligt blottlägger sina utomvetenskapliga motiv och inspirationskällor. Men kan man lita på att de uppgivna skälen är autentiska? Utgör de den verkliga utomvetenskapliga grunden till riktningen? Jag tror att svaret är ja, av följande anledning. Som nämnts är de skäl som anges ett slags vapen

i kampen om opinionen. Det betyder att oavsett upphovsmannens privata motiv att anföra vissa argument för sin skola eller riktning är det i regel dessa explicita argument som lockar till sig dess anhängare. I allmänhet konstitueras alltså en riktning av de explicit angivna normerna. Det undantag man kan tänka sig – det som ”ideologikritikerna” riktar in sig på – är om det explicita underförstått förmedlar ett annat, implicit budskap till en tillräckligt stor andel anhängare. Ett exempel på ett sådant ”semioffentligt” funktionssätt är när objektivitetskategorin enligt W. Schulze tjänade som tillflyktsort för historiker under de första efterkrigsåren undan anklagelserna för historievetenskapens medlöperi under tredje riket.³⁵ Frågan är om det finns några dolda motiv hos de kritiska historikerna, som skulle kunna nå ett liknande kollektivt gensvar. Bygger riktningen på någon norm som uppfattas som ljusskygg nog att inte kunna redovisas öppet? Det verkar osannolikt, dels eftersom inte ens dess fiender anfört någon sådan beskyllning och dels eftersom en sådan norm skulle ha behövt vara allmänt känd för att kunna fungera utsagt.

Program – ansvaret för framtiden

Enligt Wehler är det historievetenskapens uppgift att:

... ideologikritiskt skingra dimmorna kring kvärdröjande legender och lösa upp stereotypa missförstånd samt att noggrant frilägga följderna av fattade beslut eller de sociala kostnaderna för uteblivna beslut. Därmed ökar möjligheterna för en rationell orientering beträffande våra egna livsavgöranden.³⁶

Habermas, en av skolans idégivare, uttrycker detta som att målet är att frigöra ”kraft till en reflexiv hågkomst” som ”ökar utrymmet för ett autonomt umgänge med ambivalenta traditioner”.³⁷ Den emancipatoriska historieskrivningens mål är frånvaro av förtryck i vid mening, även om det främst är det inre tvånget (villfarelser, ideologi) som tematiserats av Bielefeldskolan. Genom att befria människan från historiskt och socialt betingade vanföreställningar ska ett ”myndigt” förhållningssätt till nutida problem underlättas. Detta program har som vi ska se inverkat lika mycket som attityden till det tredje riket på riktningens historia.

Den historiska samhällsvetenskapen, som vill emancipera från såväl förtryck som villfarelser, skiljer sig alltså från den emancipatoriska historia som enbart ser till det yttre tvånget, som ser historiens uppgift i att tillhandahålla förebilder och inspirera till handling genom att framhäva processer där förtryck motarbetats, t.ex. revolutioner. Denna ”naiva” emancipatoriska historieforskning har inte hunnit emancipera sig själv. Sålänge inte kritiken förutsätts kunna utsträckas till alla problemområden – inbegripet de emancipatoriska värderingarna själva – tar den parti på ett okritiskt sätt. En äldre myt ersätts med en ny.³⁸ I motsats till detta menar Habermas att partiskheten är möjlig att upphäva genom rationell ömsesidig kritik.

Vetenskapsteoretisk grund – behovet av utomvetenskaplig kritik

Vad som tydligast skiljer den kritiska teorin från nyhistorism och positivism är förnekandet av den skarpa gränsdragningen mellan vetenskapliga och utomvetenskapliga normer. Historievetenskapen har moraliska och politiska konsekvenser för samtiden och måste därför bedömas analogt med andra mänskliga aktiviteter. Vetenskapen får inte bli en förevändning att slippa moraliskt ansvar. Historikern har därför en ”plikt till politisk pedagogik”.³⁹

Hur bemöts invändningen att gränsdragningen är en förutsättning för vetenskaplig objektivitet? Den kritiska teorin har två motargument:

(1) De vetenskapliga normerna duger ändå inte som grund för en objektiv historia, eftersom en förutsättningslös åskådning av det undersökta omöjliggörs genom att forskaren alltid i förväg är utrustad med en referensram av inom- och utomvetenskapliga värderingar. Därmed förvanskas och grumlas ständigt den vetenskapliga objektiviteten.⁴⁰

Gör inte detta den kritiska teorin själv relativistisk? En utväg skulle vara om man kunde visa att opinionen vore rationell. Därigenom vore objektivitet möjlig under ideala betingelser. Just detta vill följande argument, som lägger grunden till en alternativ objektivitet förankrad i framtiden, visa:

(2) Enligt Habermas är det möjligt att argumentera rationellt om det utomvetenskapliga. Objektivitet (eller intersubjektiv giltighet) kan bara etableras genom ömsesidig kritik, beträffande såväl vetenskapliga som utomvetenskapliga omdömen. Framställningen behöver alltså inte förlora i objektivitet genom att innehålla värderingar.⁴¹ Detta är en avgörande punkt.

Därmed blir historismens moraliska relativism huvudmålet för Wehlers anklagelser. Historismens krav att varje epok måste förstås utifrån sina egna unika förutsättningar har, enligt Wehler, ”bidragit till en upplösning av generella kriterier med vilka utvecklingen kan mätas” och byggt in en farlig relativism i historievetenskapen. Istället måste historievetenskapen vägledas av en ”konkret utopi” som kan diskuteras rationellt, eftersom annars ”grunden för förhoppningen om en grundläggande förbättring av den mänskliga tillvaron skulle saknas”.⁴²

Anledningen till att jag här tagit upp vetenskapsteori är att den legitimerar användandet av moraliska och politiska argument inom historievetenskapen. Det är här som kritiken av det tredje riket kommer in. Att en riktning tillåter kritik är emellertid inte detsamma som att det rättfärdigar sig genom det som kritiseras. Nästa steg blir därför att visa att bilden av det tredje riket faktiskt fungerat som ett argument för eller emot olika riktningar. För det första är det troligt att denna kritik oavsett uppsåt främjade genomslagskraften för den historiska samhällsvetenskapen, så länge antifascismen låg i tiden. För det andra ska jag i nästa avsnitt ge exempel från Habermas', Wehlers och Kockas texter, på att man öppet stött sig på minnet av det tredje riket.

Bielefeldskolans argumentationsfigur om det tredje riket

I en intervju i slutet av 1988 framförde Habermas följande argument mot nyhistorismen: dennas antagande att en handling bara bör begripliggöras och bedömas med hänsyn till ”det levandssammanhang och de traditioner, i vilka den är inbäddad” är enligt Habermas bara plausibelt så länge historikern kan ha *tillit* till den traditions värderingar med hjälp av vilken förståelsen möjliggjorts:

Nu menar jag, att just grunden för denna tillit förstörts av gaskamrarna. Det komplext förberedda och den vittförgrenade organisationen av ett kyligt kalkylerat massmord, i vilket hundratusentals, indirekt ett helt folk, var inblandat, försiggick ju under sken av normalitet.⁴³

Habermas’ argument är en variant på en för den historiska samhällsvetenskapen central argumentationsfigur, som legitimerar ett kritiskt bruk av historien: ur historismens krav att varje historisk agent måste bedömas utifrån sina egna premisser, genom inlevelse, följer att Hitler inte kan fördömas, eftersom han själv (och en stor del av tyska folket) inte gjorde det. Men Hitler *måste* kunna fördömas. Ansvar för framtiden är viktigare än rättvisa mot det förflutna. Ett moraliskt argument vänds alltså mot en rivaliserande historievetenskaplig riktning.

Argumentationsfiguren har varierats i otaliga former, bl.a. av Wehler, som Nipperdey på följande vis anklagade för att orättvist ha bedömt kejsarriket utifrån nutidens måttstock:

Det förgångna är mer än förhistoria. Varje epok före 1933 står i indirekt relation till Hitler – vissa mer, vissa mindre –, men i direkt relation står de till något helt annat, till sig själv. Det är den ickemytologiska innebörden av Rankes ord, att varje epok står i en direkt relation till Gud.⁴⁴

Wehler replikerade:

Förvisso, men det förblir ändå en helt annan sak om... det ”etiska jordskiftet” utsträcks ända till ugnarna i Auschwitz. För vissa må varje epok vara lika inför Gud. Den nyare tyska historien gör emellertid denna kliché principiellt tvivelaktig.⁴⁵

Detta är exempel på två argument som är verkningslösa utanför den egna riktningen. Nipperdeys position är fullt försvarbar förutsatt att historikern kan reduceras till vetenskapsman. Ser man däremot som Wehler historievetenskapen i sitt utomvetenskapliga sammanhang kan den inte längre bedömas enbart utifrån sina egna kriterier.

Argumentet har också framförts av historiker som inte direkt är knutna till den historiska samhällsvetenskapen. I en artikel betitlad ”Varken förnekande eller glömska befriar från det förflutna” menar Wolfgang Mommsen att nazismen

... kastar en lång skugga också över vårt förhållande till tidigare epoker i den tyska historien, i den mån dessa, som riktigt påpekats, bör reduceras till förhis-

toria till den 'tyska katastrofen' 1933/45. Detta betingar emellertid, att vi bara kan bedriva tysk historia på kritiskt sätt, inte med ett okritiskt-afirmativt medvetande.⁴⁶

Ett exempel: Sonderwegstesen

Att Hitler använts som argument i paritet med andra vetenskapsteoretiska kriterier framgår klart i diskussionen om Sonderwegstesen, som denna företräds av Wehler och Kocka. Dels har denna teorins etablerande av en kontinuitet i tysk historia medfört att förkastandet av det tredje riket även utsträckts till ett förkastande av den äldre historien. Därmed saboterades eftertryckligt försöken att använda historien som grund för en positiv nationell identitet. Dels har den jämförelse med västeuropa som tesen bygger på försvarats med hjälp av historiebilden. Upphöjandet av demokratiseringen som norm och ideal var en förutsättning för det nödvändiga fördömandet av den tyska historien:

(1) Sonderwegstesen försöker "besvara frågan varför – i motsats till jämförbara, högutvecklade länder – Tyskland blev fascistiskt och/eller totalitäriskt i den allmänna krisen under 1920- och 30-talen".⁴⁷ Slagkraftigast har tesen formulerats i Wehlers "Det tyska kejsarriket 1871–1918" som omedelbart utlöste en häftig debatt.

Att Wehler betraktar historien i förhållande till en viss utopi gör att han kan framställa Tysklands utveckling mot bakgrund av ett fixerat utvecklingsschema eller en idealiserad mothistoria där industrialisering sker i takt med polistisk liberalisering och demokratisering. Det är landets avvikelser från detta ideala mönster, dess *Sonderweg*, som centreras i analysen och kritiken. Wehler förespråkar tesen att nazismen i första hand var en produkt av den tyska inhemska utvecklingen. Redan under kejsarriket beträddes "den väg, som ledde mot den tyska fascismens katastrof".⁴⁸ Denna identifiering av en osund kontinuitet i tysk historia, av ett "konstruktionsfel" redan i kejsarriket, gjorde den äldre tyska historien obrukbar för skapandet av en positiv nationell identitet.

Om kritiken mot Sonderwegstesen, som tilltagit sedan slutet av 70-talet, kan ses som ett led i strävan att legitimera det traderande "meningsskapande" bruket av historien, då kan två strategier urskiljas, som jag senare ska ta upp: Nipperdeys kritik av kontinuiteten till förmån för en "öppen" historia, och Stürmers angrepp på själva bilden av det tredje riket. Även historikerstriden kan ses som en fortsättning på debatten kring Sonderwegstesen. När Nolte pekar ut en yttre impuls – den tyska revolutionen – som den viktigaste förklaringen till nazismen är det samtidigt ett angrepp på Sonderwegstesen. På samma sätt är Habermas åsikt att nazismen växt fram ut den tyska "livsformen" ett stöd för densamma.

(2) Sonderwegstesen har kritiserats bl.a. för att den upphöjde utvecklingen i väst till norm. Kunde man inte istället för att betona skillnaderna gentemot Västeuropa lika gärna, som Nolte, se till likheterna med Sovjet? Kockas svarade – bl.a. – genom att hänvisa till valets normativa implikationer. Om man *vill* jämföra sig med väst blir Tysklands avvikelser centrala:

Men den moraliska, politiska och antropologiska vikten av erfarenheterna av nazismen är sådan... att förklaringen och förståelsen av nationalsocialismen fortsätter att vara den centrala, mest känsliga och kontroversiella frågan både inom vetenskapen och i offentligheten. Det är i detta sammanhang, och bara i detta sammanhang, som Sonderwegtesen fortfarande är värdefull och motiverad. Termen "Sonderweg" är antagligen oanvändbar och bör undvikas om vi utför komparativ forskning med andra frågor i sinnet.⁴⁹

Här uppfylls plikten till politisk pedagogik. Det utomvetenskapliga, moraliska eller politiska ideal i förhållande till vilket den tyska historien är en "säruveckling" kan bara grundas utomvetenskapligt. Minnet av nazismen blir ett kombinerat moraliskt och vetenskapsteoretiskt argument.

Idealistisk historia – nyhistorismen

Historismen – en semioffentlig riktning?

Frågan om sambandet mellan riktning och historiebild kan i detta fall inte besvaras på ett oproblematiskt sätt. Någon explicit förbindelseänk mellan nyhistorismen, med dess anspråk på värderingsfrihet, och historiebilden finns inte, eftersom "det tredje rikets" giltighet som argument aldrig erkänts av dess företrädare. Inte heller kan man stödja sig på att historismens uppgång i realiteten sammanfallit med den "nykonservativa" moderniseringsvågen. Till skillnad från den kritiska historievetenskapen ökade dess popularitet i hela Västeuropa och inte bara i Västtyskland. Den enda framkomliga vägen tycks erbjudas av antagandet som en utbredd skuld känsla i BRD. Jag skulle här vilja utveckla resonemanget om "offentliga" kontra "semioffentliga" riktningar. Som tidigare nämnts kan riktningar rättfärdigas eller legitimeras med implicita, tysta argument förutsatt att dessa är kollektivt underförstådda. Just en sådan situation kan tänkas ha skapats av harmoniseringsbehovet, som skulle ha kunnat tillåta historismen att fungera som täckmantel för en underförstådd eller omedveten "kryptharmonisering". Man kan jämföra med hur förbjudna eller tabubelagda politiska sympatitryningar trängt in i och usurperat föregivet opolitiska organisationer (t.ex. katolska kyrkan i Polen under kommunisttiden, 30-novemberföreningen i Sverige o.s.v.). Frågan är om detta varit fallet beträffande historismen. Är historismen semioffentlig? Frågan är här omöjlig att slutgiltigt besvara, men mer eller mindre goda skäl kan naturligtvis anföras. Två angreppssätt kommer att presenteras i de följande avsnitten: För det första försöker jag klargöra om och i så fall i vad mån historismens uttalande normer tillåtit den att fungera som "täckmantel". Potentiellt kan emellertid *alla* riktningar som inte är bundna till en viss politisk ståndpunkt bli semioffentliga, förutsatt att det implicita budskapet är tillräckligt utbredd för att allmänt tillskrivas riktningen och därför locka anhängare åt den. För att undersöka historismens faktiska eller tillskrivna harmoniseringsförsök behandlar jag för

det andra två exempel på enskilda historister som offentligt anklagats för att ha drivits av ett harmoniseringsbehov.

Nipperdeys program – rättvisa och pietet mot det förgångna

Nipperdey har inte helt undvikit moraliska argument. Mot den kritiska historievetenskapen har han ställt tre ”dygder”: den rena nyfikenehten som en primär drivkraft bortom moral och politik, vår plikt till rättvisa mot det förgångna, och slutligen känslan av pietet mot våra förfäder.⁵⁰ Visserligen är min åsikt att dessa skäl, hur uppriktiga och opinionellt effektiva de än var, knappast var Nipperdeys viktigaste bidrag till nyhistorismen (vilket istället var principen om avvisandet av alla utomvetenskapliga kriterier). Ändå vore det fel att avvisa ”dygderna” som irrelevanta. Tvärtom visar de Nipperdeys önskan att lägga grunden till ett genuint historiemedvetande bland tyskarna. I motivet till denna strävan skiljde han sig från Stürmer. Medan Stürmer ville använda historien för att tillfredsställa ett föregivet identitetsbehov hos samtiden, verkade Nipperdeys pietet mot det förflutna äkta och utan biavsikter. Han kungör i sina skrifter vad som verkar vara en historia både för vetenskapens och för det förflutnas skull. Hans harmoniseringar av den tyska historien verkar i många fall, t.ex. beträffande nedbrytningen av kontinuitetstesen, vara utan ett politiskt huvudsyfte som hos Stürmer.

Vetenskapsteoretisk grund – vetenskapens objektivitetsmonopol

Två av nyhistorismens grundantaganden har inverkat på dess förhållningssätt till bilden av det tredje riket: det första är historismens gamla krav på ”historieimmanenta måttstockar”, d.v.s. att varje epok måste förstås utifrån sina egna förutsättningar. Det andra är en av huvudpunkterna i nyhistorismen: kravet på och tilltron till vetenskapens objektivitet eller allmängiltighet. ”Jag pläderar för rehabiliteringen av idén om objektivitet”, skriver Nipperdey. ”Objektivitet som allmängiltighet bland de samtida, som rättvisa mot det förgångna.”⁵¹ Historikern, menar han, ”konstruerar inte, utan upptäcker det förgångna”.

I denna dubbla kärna förenar nyhistorismen en utomvetenskaplig relativism med en vetenskaplig objektivism. Bakgrunden till denna ”asymmetri” är uppfattningen, som den delar med positivismen, att bara vetenskapliga normer, men inga värderingar, är universella. ”Det handlar överhuvudtaget inte om vilka politiska värderingar man håller för riktiga”, skriver Nipperdey, ”utan om att man inte kan föra in dem i vetenskapen utan att förstöra dennas anspråk på allmängiltighet.”⁵²

Jag ska gå in på dessa punkter en i taget:

(1) Moraliska normers historiska relativitet är uppenbar. Enligt Nipperdey kräver därför rättvisan mot det förgångna att historikern inte värderar. När historievetenskapen tar parti ”då upprepar den egentligen bara de förhanden-

varande fördomarna. Den säger vad samhället ändå redan vet, eller åtminstone känner. Och den fixerar och cementerar den rådande samtiden eller dess framtidsväntningar.⁵³ Nipperdey gör sig därför principiellt blind för nutidens problem. Det enda som ökar kunskapen är inlevelse, empati, i dåtiden: ”Vi försöker förstå förgångna människor i enlighet med *deras* normer, och inte enligt vår vishet”.⁵⁴

(2) Denna fixering på dåtiden möjliggör enligt Nipperdey en ”objektivare” vetenskap. ”Bortom apologi och kritik... finns den objektiva historien” som forskaren kan nå genom att befria sig från värderingar.⁵⁵ En följd av denna ståndpunkt blir att medan den historiska samhällsvetenskapen i nutidens intresse ”distanserar sig” från historien, försöker historismen, genom inlevelse, ”assimilera” det förflutna.⁵⁶ Även i detta avseende driver nyhistorismens objektivism s.a.s. inlevelsen så långt att den enda realitet som erkänns är det förflutnas. Nutiden blir ointressant.

Denna dubbla vetenskapsteoretiska kärna, som möjliggör en ”objektiv” skildring av en historisk relativitet, tillåter historismen att förneka relevansen av värderingar: dels avmoraliseras vetenskapen, dels var förgångna illdåd ändå relativa. Så långt kan frågeställningen besvaras: nyhistorismen erbjuder en vetenskapsteoretiskt grundad tillflyktsort undan dissonansen. Inom dess ramar finns alltså utrymme för ”kryptoapologetik”, även om det är en öppen fråga om denna möjlighet utnyttjats.

Den öppna historien och den brutna kontinuiteten

Nipperdeys försök att både möjliggöra en positiv historisk identitet och inlösa anspråk på vetenskaplig objektivitet, avspeglas i hans syn på det tyska kejsarriket.

Nipperdey förespråkar idén om en ”öppen” historia. Auschwitz var inte förprogrammerat i tysk historia, som kontinuitetstesen antyder, utan kejsarriket kunde liksom varje annan epok ha utvecklats på olika sätt, t.ex. mot demokrati. Wehlers och Kockas kritiska inställning har enligt Nipperdey lett dem till en retrospektiv fixering på en enda kontinuitetslinje som måste deformera verkligheten. En rättvisande bild av kejsarriket kräver istället att det bedöms utifrån det ”nätverk av kontinuiteter” som rymdes i det. ”Historia är mer än förhistoria.” Han vänder sig alltså mot att epoker bedöms efter deras senare historia. På detta sätt bryter han sönder den belastande kontinuiteten i en serie unika och kontingenta historieavsnitt som måste bedömas var för sig.⁵⁷

Isitt sista verk ”*Deutsche Geschichte 1866–1918*” försökte Nipperdey presentera ett exempel på en objektiv framställning. En vanlig invändning mot historismen, att dess ”affirmativa” synsätt tvingat den att acceptera epoker som de var, d.v.s. att skriva segrarnas historia, ledde honom här att överge sin berättande stil. Istället försökte han säkerställa objektiviteten, inte genom en naiv ”perspektivlöshet”, utan genom att skriva en totalhistoria som förenade alla tänkbara perspektiv under ett tak. Hans använde därvid antropologiskt

inspirerade metoder. I praktiken vägledades emellertid, enligt en kritiker, urvalet ändå av Nipperdeys politiska värderingar.⁵⁸

Den idealistiska släktskapen och förenligheten mellan historism och mentalitetshistoria belyses av att den strukturhistoria som Nipperdey kritiserat hos Bielefeldskolan, paradoxalt återkommer hos honom själv via en omväg över antropologin. Kanske är denna övergång från historismens ursprungliga individcentering till strukturalism och mentalitetshistoria en följd av dess egen logik. En epok kan inte förstås utifrån sina egna förutsättningar förrän dessa kartlagts.

Poppers distinktion:

Nipperdeys förbindelselänk till yngre historiker som Rainer Zitelmann och Eckhardt Jesse är hans argumentation för objektivitet. Ett argument, som är centralt för nyhistorismen, är riktat mot vad Nipperdey kallar perspektivism – uppfattningen att objektiviteten omöjliggörs av att historikern oundvikligen måste inta ett visst perspektiv. Det utgår från Poppers distinktion mellan rättfärdigandesammanhang (context of justification) och upptäckandesammanhang (context of discovery).⁵⁹ Perspektivismens misstag, lyder resonnementet, är att den förbisett att frågan om en utsagas giltighet principiellt är skild från frågan om dess tillkomsthistoria. Exempelvis kan en historiker ha framlagt en tes i ett visst politiskt syfte, men tesen kan naturligtvis inte vederläggas med hänvisning till syftet, utan bara genom att visas vara falsk. Samma tes hade ju kunnat läggas fram av en annan historiker med andra motiv. Genom att falskheten vidare bara kan avgöras med vetenskapliga kriterier, blir det utomvetenskapliga – om utsagan är politiskt befogad, dess syfte, dess följder o.s.v. – irrelevant. ”En vetenskaps sociologi är inte dess logik”, avslutar Nipperdey. ”Värderingar... är viktiga för tillblivelsen av vetenskapliga utsagor; för... giltigheten av dessa utsagor är de irrelevanta.”⁶⁰ Slutsatsen han drar är att vetenskapen inte får bedömas med utomvetenskapliga kriterier. Denna slutsats är tydligt riktad mot de kritiska historikerna, och ämnad som ett försvar mot Habermas' och Wehlers värderande historia.

Att Nipperdey drar denna slutsats är emellertid problematiskt. Att motiv är irrelevanta är riktigt, men bara förutsatt att man *enbart* är intresserad av utsagens sanningshalt. Men Habermas har som bekant invänt att det utöver sanning finns ytterligare giltighetssfärer, bl.a. normativ riktighet, inom vilka rationell argumentation kan föras. Habermas gör alltså inte misstaget att sammanblanda de två giltighetssfärerna, d.v.s. han säger inte att det apologetiska är falskt, utan att det är moraliskt och politiskt förkastligt. ”Det handlar ju inte om Popper versus Adorno” svarade Habermas, utan ”om det offentliga bruket av historien”.⁶¹ Vare sig Habermas' argument är hållbart eller inte, vederlägger alltså Nipperdey en ståndpunkt som han aldrig intagit. Detta misstag är belysande.

Misstaget tror jag beror på att nyhistorismen förväxlar den utomvetenskap-

liga argumentationen, där moraliska och politiska argument är tillåtna, med den vetenskapliga, där de inte är det. Denna "förvetenskapligande" det utomvetenskapliga gör i praktiken dess program till ett program för vetenskapens "hegemonianspråk" och för samhällsmedborgarens reduktion till vetenskapsman. Den politiska arenan blir en föreläsningssal. Ironiskt nog leder just det argument som skulle säkra den vattentäta gränsdragningen mellan vetenskap och ickevetenskap till att denna sprängs och till de vetenskapliga normernas kolonisation av utomvetenskapliga områden. Vad man förbiser är att det är ett felslut att härleda en rekommendation ur Poppers distinktion. Att vetenskapliga normer kan skiljas från andra normer betyder, som Popper själv understrukat, inte att de vetenskapliga har primat.

Jag har här tillåtit mig en till synes bagatellartad kritik mot nyhistorismen. Detta beror på att detta "hegemonianspråk", som endast fanns implicit och i harmlös form hos Nipperdey, senare genom Zitelmans och Jesses historiseringsappell, långt mer målmedvetet skulle sättas in för en avmoralisering och avpolitisering av den utomvetenskapliga debatten om det tredje riket. Därmed fullbordade man, om inte Nipperdeys avsikter så hans misstag.

Historisering och harmonisering:

Då Broszats artikel "Plädoyer für eine Historisierung des Nationalsozialismus" publicerades 1985 utlöste den en livlig diskussion. En bättre förståelse av den nazistiska epoken krävde, enligt artikeln, en mer distanserad och balanserad inställning till denna epok än som då var fallet. Nazismen behövde "historiseras". Det gällde att arbeta för en "moralisk sensibilisering" hellre än ett schablonavvisande av nazismen.⁶²

På denna artikel har flera unga historiker gripit tillbaka. Därvid har de ofta argumenterat på ett sätt som är slående likt Nipperdeys. Att Broszats plädoyer kom att missbrukas för andra syften, menade bl.a. Norbert Frei: "Med det tidsliga avståndet till 'tredje riket' växer risken för dess misstolkning. Martin Broszats plädoyer... har på olika – och som det verkar inte alltid oavsiktliga – sätt missförstått". Som "i detta hänseende representativt" pekar han ut ett band som gavs ut 1990, "Die Schatten der Vergangenheit", redigerad av Uwe Backes, Eckhard Jesse och Rainer Zitelmann.⁶³

Historisering är ett oklart begrepp. Broszat verkar främst ha menat att det tredje riket borde betraktats i sitt historiska sammanhang, som ett historievetenskapligt objekt bland andra. Hos Backes, Jesse och Zitelmann definieras historisering mer radikalt som ett eliminerande av subjektivitet, d.v.s. värderingar, från analysen. Speciellt tog man avstånd från det "folkpedagogiska" bruket av historien, hos t.ex. Wehler och Kocka.⁶⁴

Liksom beträffande Poppers distinktion finns det en oklarhet om vilka denna historiseringsappell riktar sig till: historiker eller allmänhet? Vad som från

vetenskaplig synvinkel var ett krav på rationalisering, kunde i praktiken tolkas som ett harmoniseringskrav. Varningen mot att underordna historien politiken kom, kanske oavsiktligt, att betyda avpolitisering också av utomvetenskapliga frågor. Där Broszat efterlyste en moralisk sensibilisering genomförde dessa historiker en avmoralisering enligt Nipperdeys recept. För att karaktärisera Zitelmans vetenskapliga ståndpunkt har man träffande travesterat ett Brecht-citat: "Först kommer historien, sedan moralen".⁶⁵

Själva tvetydigheten i begreppet historisering har förmodligen bidragit till dess effektivitet som redskap för vetenskapens "hegemonianspråk" och som vapen mot rivaliserande riktningar. Opinionsen kunde bara avmoraliseras med utomvetenskapliga argument. Historiseringsappellen är en vetenskapsteoretisk regel med utomvetenskapliga konsekvenser.

Den skarpa gränslinje mellan historia och politik som historiseringsappellen förutsätter har inte kunnat upprätthållas. Jesse och Nolte är exempel på historiker som moraliserat och politiserat i historiseringens namn. Det är nu dags att återvända till frågan om avmoralisering som täckmantel.

När Nolte i den artikel som utlöste historikerstriden 1986 ville motarbeta de myter som hindrade en historisering av nationalsocialismen, attackerade han till skillnad från Nipperdey inte den kritiska inställningen genom att förneka dess relevans, utan genom att peka på försonande drag hos nazisterna, t.ex. att Auschwitz bara var "en kopia" av GULag, att Chaim Weizman 1939 hade utfärdat en "krigsförklaring" mot Tyskland och att förintelsen sannolikt av Hitler sågs som en självförsvarsåtgärd mot ett judiskt-bolsjeviskt hot.⁶⁶

H. Mommsens reaktion på dessa teser är representativ för Noltens kritiker: dessa "relativeringar... måste uppfattas som ett rättfärdigande av högerextremistiska tolkningar".⁶⁷ Det var inte tesernas vetenskapliga innehåll som utlöste den största upprördheten. Nolte hade tidigare framfört dem i vetenskapliga tidskrifter. Vad Habermas riktade in sig på i sin svarsartikel var Noltens politiska akt att publicera dem i dagspressen. Mot det utomvetenskapliga kan utomvetenskaplig kritik framföras.

Jesse deklarerar i inledningen till sin essä ambitionen att visa "hur starkt filosemitiska överväganden hindrar bearbetningen av det nationalsocialistiska förgångna och står i vägen för ett avspänt-uppriktigt tysk-judiskt förhållande". Enligt Jesse har vetenskapen hindrats av ett tabu mot resultat som skulle kunna tolkas i antisemitisk riktning. "Fruktan att gälla som antisemit... verkar övermäktigt och rent ut sagt förlamande".⁶⁸ I artikeln förklarar han vidare detta förhållande med att "judiska organisationer behöver antisemitism av en viss storleksordning för att vinna gehör för sina yrkanden och bättre framhäva sina legitima intressen".⁶⁹ Förutom att Zitelmans tal om "Habermas-sidans seger" i historikerstriden verkar ihålligt i ljuset av sådana uttalanden, vill jag tillägga att Jesses artikel är svår att tolka som enbart en beskrivning eller analys. Den är också en rekommendation: filosemitismen får inte gå till överdrift. I så fall har inte heller denne banérförare för historisering och vetenskaplig saklighet avstått från utomvetenskapliga argument.

Lås oss, principiellt, bortse från Noltés och Jesses eventuella biavsikter och anta att deras främsta mål är historisering. Även då skiljer sig de sig tydligt från Broszat och Zitelmann. Medan de senare undviker och blundar för moraliska bedömningar, genomför de förra en moralisk relativisering. De senare undflyr den moraliska debatten, de förra deltar i den. Visserligen blir följderna i båda fallen densamma: att det kritiska inslaget i historievetenskapen undertrycks. Men medveten ”krypoharmonisering”, som i form av att avmoraliseringen använts som en täckmantel för utomvetenskapliga syften verkar vara tydlig hos Nolte och Jesse, behöver alltså inte vara utmärkande för historismen som helhet.

Pragmatisk historia – Stürmers ”meningsstiftande historia”

Stürmers riktning – offentliggjord historism?

En fördel med att uppdelningen pragmatisk-emancipatorisk-idealistisk inte är induktivt genererad typologi är att de riktningar som tas upp inte måste vara de faktiskt utbredda och accepterade. Stürmer exemplifierar utmärkt tesen att det signifikativa inte alltid är det representativa. Han är vad jag vet ensam representant för sin riktning i BRD, i motsats till de två andra ”huvudriktningarna” som företräds av etablerade skolor. Ändå kan hans riktning inte förbigås eftersom förklaringen till dess svaga stöd just är dess kontroversiella och därför för tidsandan avslöjande innehåll. Även om han alltså inte är representativ för någon större grupp historiker, är hans ensamhet möjlig att tolka på flera historiografiskt intressanta sätt. Det ”tabu” som rått mot harmonisering kan ha lett till att hans potentiella anhängare sökt skydd som ”tysta sympatisörer” under andra riktningar, t.ex. som föregivna nyhistoriker. Stürmer skulle i så fall bara vara toppen på ett opinionellt isberg. En alternativ tolkning är att han verkligen är ensam, en relik från den nationalistiska historieskrivningens dagar. Vilket som är fallet är svårt att avgöra, men det är intressant att se att hans kritiker splittrats genom att agera utifrån olika tolkningar. Som vi ska se har Wehler valt den andra tolkningen medan Habermas verkar ha valt den första och därför tagit Stürmers hot på större allvar. Vad som talar för den första tolkningen är ju att uppmärksamheten kring Stürmer sammanfallit i tiden med den nykonservativa moderniseringsvågen. Trots hans ”alltför” extrema position skulle han alltså ligga väl i tiden. Om nyhistorismen verkligen är en semioffentligt riktning, som underförstått delar Stürmers åsikter, då är dessa helt enkelt en demaskering av nyhistorismen. Men är Stürmers riktning verkligen nyhistorismens rätta ansikte? Jag ska återkomma till frågan.

Program: meningsstiftande historia

Stürmer tilldelar liksom Bielefeldskolan historien en utomvetenskaplig uppgift. I motsats till denna, och istället för att sträva efter en rationalisering av individens orientering i tillvaron, betonar han emellertid historiens roll som socialt bindemedel. Medan Stürmers pragmatiska historiesyn är uppbyggd kring historiens samhällsintegrativa funktion kretsar Bielefeldskolans kring dess emancipatoriska, rationaliserande funktion. Från nyhistorismen skiljer sig Stürmer genom sitt försök att underordna historien nuets behov.

Enligt Stürmer är en av historiens uppgifter "Sinnstiftung", meningsstiftande. Varje stat behöver ett "högre meningsstiftande, vilket efter religionen hittills enbart nationen och patriotismen varit i stånd att uppnå". Bara nationen stillar "den hunger efter mening och identitet, som tidigare religionen och magin tillfredsställt".⁷⁰

Ökningen av historieintresset efter *die Tendenzwende* tolkar Stürmer, i en artikel från 1986, som en reaktion på en utbredd identitetsförlust. Detta identitetssökande ser han som politiskt relevant, eftersom "i ett historielöst land den vinner framtiden som fyller minnet, präglar begreppen och tyder det förgångna".⁷¹ Att människor vände sig till historien efter nya hållbara identiteter gjorde den på nytt politiskt användbar. I den osäkra situation som uppkom efter bl.a. oljechocken, menar han att historien inte får hindras att fullgöra en stabiliserande funktion. En hotande tendens som annars inte kunde vändas var enligt Stürmer att "Föbundsrepublikens grundläggningssensus faller sönder inifrån".⁷² Han hänvisar därvid bl.a. till faran i att BRD's "schizofrena" historiesyn kombinerats med dess "världspolitiska ansvar" som "mittstycke i atlantpaktens europeiska försvarsbåge":

Sökandet efter den förlorade historien är inte abstrakt bildningssträvanden: det är moraliskt legitimt och politiskt nödvändigt. Ty det gäller den tyska republikens inre kontinuitet och dess utrikespolitiska förutsägbarhet. I ett land utan hägkomst är allt möjligt.⁷³

Det som gör Stürmers program mer kontroversiellt än t.ex. Irving Kristols, som förespråkade "nationella myter" i USA,⁷⁴ är att talet om "den förlorade historien" och "det historielösa landet" naturligtvis bara kan referera till en historia från vilken man avskurits genom bilden av det tredje riket. Vid Römerbergsamtalen 1986 klargjorde han exakt vad han ansåg hindrade den nödvändiga patriotismen. Det var en "tysk skuldbesatthet":

Vi kan inte leva, när vi ständigt smular sönder... vårt eget förgångna i intet, när vi gör det till en permanent källa till oändliga skuld känslor.⁷⁵

Det verkar som om det behov Stürmer hänvisar till definieras funktionalistiskt: det existerar inte primärt hos några individer utan hos nationen eller staten. Får därför inte, om Stürmer skulle fullfölja sitt program, hans historieskrivning ett manipulatoriskt drag? Måste inte resultatet bli historieförsköning? Me-

ningsstiftandet verkar ju förutsätta en ensidig fokusering på den *önskvärda* historien, att historien levereras tillrättalagd, färdigstympad och desarmerad. Ligger det inte en konflikt i att en patriotisk historieskrivning kanske kräver vad som för historikern själv är en skev helhetsbild av historien? För att undvika denna beskyllning har Stürmer poängterat att historievetenskapen måste bedrivas "i enlighet med vetenskaplig metodik".⁷⁶ Vi ska strax se hur denna diskussion förts vidare.

Geopolitik?

Ett faktum som avspeglar sig i Stürmers behandling av kejsarriket, är att han – tack vare att han först angripit och "desarmerat" själva bilden av det tredje riket – inte som Nipperdey behöver avvisa kontinuitetstesen. Tvärtom anser Stürmer att det finns en geopolitisk kontinuitet i Tysklands läge mitt i Europa. Det är detta hotade läge, som dels framtingat landets auktoritära förflutna – eftersom enbart en konservativ regim med fast hand kunnat föra en tillräckligt återhållsam utrikespolitik – och dels lett till de återkommande kriserna och krigen, när denna regim förlorat mark till en framväxande, nationalistisk borgarklass.⁷⁷

I motsats till Wehler, som ser kontinuiteten i att feodala kvarlevor kunnat bestå tack vare det fatala uteblivandet av en borgerlig revolution, menar Stürmer tvärtom att det var demokratiseringen och industrialiseringen som ledde till Tysklands aggressiva utrikespolitik. För Wehler var botemedlet mer demokratisering, för Stürmer var det mindre. Tyskland "kunde bara överleva, om det inträdde i det europeiska maktsystemet som konservativ-saturerad makt".⁷⁸

Det finns en tydlig, omplicit parallell till Stürmers argumentation för behovet av patriotism och social sammanhållning under 80-talet. Historielösheten äventyrade ju BRD's "utrikespolitiska förutsägbarhet", och ledde till att "våra grannar ställer sig frågan, varthän vi är på väg". Detta kom att uppfattas som ett sätt att främja konservatism även idag.⁷⁹

Debatten om Stürmers program i historikerstriden:

Det finns en viss kompositionell poäng med att avsluta översikten med historikerstriden, där Nipperdey försvarade Stürmer mot Wehler. Genom att alla tre "stormästarnas" positioner och relationer till historiebilden återupprepas och belyses i denna debatt blir den samtidigt både en repris och konkretisering, både en final och resumé av de senaste tre kapitlen: över Stürmers "ideologiplanering" (Habermas), över de kritiska historikernas argumentationsfigur och över nyhistorismens avmoralisering och avpolitisering av historien.

Två punkter i Stürmers program var kontroversiella: först och främst att han verkade förespråka en instrumentalisering av historien, som kunde komma i konflikt med historikerns plikt till sanningsenlighet. För det andra vilade alltid

mer eller mindre explicit anlagelsen att återupprättandet av en positiv tysk identitet skulle kräva en ansiktslyftning av bilden av det tredje riket. Betydde inte hans program att historien om nazismen måste tillrättaläggas för att inte sabotera den önskade patriotismen? Kritikerna riktade in sig på dessa punkter i olika grad. En av de första var W. Mommsen, som vid Römerbergsamtalen 1986 replikerade till Stürmer, att hans syfte måste väcka misstanken ”att innehållet i historiemedvetandet... är fabricerat i förhand”.⁸⁰ Samma principiella invändning restes av Habermas i historikerstriden:

Var och en som vill återuppliva en i det nationella medvetandet förankrad identitet... måste sky historieskrivningens upplysande effekt och avvisa pluralism i historietolkningen.⁸¹

Habermas' tal vid mottagandet av Sonningpriset 1987 spann vidare på samma tema. Historikerns uppgift var ”inte så mycket att gynna formande av identitet och skapande av mening, som att problematisera det historiska medvetandet”.⁸² En av hans huvudanklagelser mot Stürmer var dessutom att dennes program varit en vetenskapsteoretisk vägröjare till Noltes revisionism. Även Wehler vände sig mot den intellektuella ohederligheten i Stürmers ”meningsstiftar-evangelium” och förespråkade istället ett mognare identitetsmedvetande med förmåga ”att vara den smärtsamma hågkomsten vuxen”.⁸³

Mot Stürmers program för en instrumentalisering av historien var den stående invändningen att dess genomförande skulle kräva ett medvetet partiskt urval. Pressad på denna punkt medgav Stürmer att ett enhetligt historie-medvetande inte var önskvärt.⁸⁴ Han upprepade också sitt försvar, att historie-medvetandet måste byggas ”i enlighet med vetenskaplig metodik”. Men då är det å andra ändan tvivelaktigt om historien kan fylla den funktion han vill ge den.

I historikerstriden kom Nipperdey till Stürmers försvar med det argument som han baserade på Poppers distinktion mellan upptäckande- och rättfärdigandesammanhang. Stürmers program var vetenskapligt legitimt. Hans politiska syfte att stifta identitet kunde inte göra hans historia ovetenskaplig, eftersom man vid bedömningen av en forskares resultat måste bortse från hur och varför det framlagts, liksom från dess politiska relevans. Enbart en avpolitiserad bedömning av dess rent vetenskapliga halt var förenlig med objektivitet.⁸⁵

Lika betecknande som att Nipperdey ställde sig på Stürmers sida var att Wehler kastade in sin tyngd i den motsatta vågskålen och attackerade Poppers distinktion som alltför skarp. Hans kritik var likartad Habermas': urvalet av fakta till teorier var oindvikligen delvis kontextbestämt, d.v.s. gjort på grundval av utomvetenskapliga överväganden, och kunde därför utsättas för moralisk och politisk kritik.⁸⁶ Genom att Wehler på detta sätt förvandlade frågan till en politisk fråga, tvingades han emellertid erkänna opinionen som enda domare, och striden mellan honom och Stürmer måste alltså föras över på ett nytt plan.

Han medgav själv att om behovet av nationell identitet verkligen var så utbrett, kunde Stürmer mycket väl få opinionen med sig. Wehlers lösning var att utnämna identitetslösheten till bluff, att avfärda den som konservativ retorik utan substans.⁸⁷

Ett berömt försök att möta allmänhetens behov gjordes av Habermas, som ställde upp vad han kallade "författningspatriotism", en transnationell bindning till "liberala och demokratiska författningsprinciper", som ett alternativ till Stürmers nationella identitet. Det är den enda patriotism som han menar är förenlig med moderna, rationella värdeorienteringar och universalistiska principer. Snarare än med historia och nation borde identifieringen ske med landets demokratiska institutioner.⁸⁸

Här återkommer Habermas till historiebilden. På samma sätt som Stürmer velat harmonisera erfarenheterna av nazismen, framhäver Habermas dessa för att besegra Stürmer. Först "efter – och genom – Auschwitz" har en författningspatriotism kunnat slå rot i BRD.⁸⁹ Med argumentet att inte heller de yngre generationerna kan avsäga sig en kollektiv ansvarighet för de äldres brott, på grund av en med dessa delad "livsform", försöker han hålla denna effekt hos historiebilden vid liv:

Kan man göra anspråk på arvet efter det tyska riket... utan att ta historiskt ansvar för den livsform i vilken Auschwitz var möjlig? Kan man ta ansvar för det sammanhang i vilket dessa brott hade sitt ursprung, med vilka ens egen existens är historiskt sammanvävd, på något annat sätt än genom att solidariskt bära det irreparabla i minnet, på något annat sätt än genom en reflexiv, kritisk inställning gentemot den egna traditionen som gett oss vår identitet?⁹⁰

Denna omdiskuterade invokation till skuld känslan ligger i linje med den "argumentationsfigur" som använts för att rättfärdiga den historiska samhällsvetenskapen. Skillnaden är att den nu blir ett argument för författningspatriotismen. Habermas' kritiker pekade snabbt ut hans svaga punkt. Författningspatriotismen drabbades av kroniskt emotionell svaghet p.g.a. det permanenta förkastande av den egna livsformen som var inbyggd i den. Enligt Hagen Schulze var författningspatriotismen alltför abstrakt för att nå en bred opinionell uppslutning.⁹¹ Samtidigt förbleknar minnet av nazismen med tiden. Frågan är därvid om inte "revisionsisten" Joachim Fest hade rätt när han segervisst invände att "den mäktigaste tänkbara kraften" – tiden – arbetade mot Habermas.⁹²

Båda sidorna åberopade och adresserade alltså opinionen med sina argument. Segraren fick koras av framtiden.

Avslutning:

Allmänna tendenser: sammanfattning och diskussion

Under senare delen av 70-talet började samhällsvetenskapens nedgång i förhållande till historia, och en nedgång för behovet av en kritisk historia i förhållande till traderande historia. I dessa avseenden skiljde sig inte BRD från den västeuropeiska standardutvecklingen.

På det historievetenskapliga planet skedde parallellt en nedgång för politiserande, ofta uttalat vänsterorienterad historia till förmån för avpolitiserande, ofta tillskrivet högerorienterad historia. Den historiska samhällsvetenskapen drabbades av motvind, historismen återhämtade sig och under 80-talet framträdde Stürmer med sin riktning. I stort sett är BRD inte heller här unikt, med vissa undantag: den kritiska teorins och historismens ställningar var internationellt sett ovanligt starka.

Slutligen skedde beträffande bilden av det tredje riket en övergång från ett samstämmigt fördömande till en delvis harmoniserande inställning inom historievetenskapen.

På grundval av en samstämmighetsprövning av den historiografiska och samhällsliga utvecklingen kan en utvärdering av "spärrtolkningen" sammanfattas i tre punkter:

(1) Den kognitiva dissonansen och bilden av det tredje riket kan inte ensamma förklara alla historiografiska förändringar. Historiebildens minskade inverkan på den omgivande kulturella miljön avspeglas i en tidsmässigt avtagande förklaringskraft hos tolkningen: den konflikt mellan kritisk historievetenskap och historism som präglade början av undersökningsperioden var fortfarande lätt att formulera i termer av förhållningssätt till historiebilden. Stürmers och Nipperdeys riktningar kretsar ännu kring den tyska skuldbördan och kan ses som strategier att lösa den kognitiva dissonansen. Däremot kan inte spärrtolkningen förklara det sena 70-talets och 80-talets uppgång för mentalitetshistorien eller vardagshistorien. Parallellt med förskjutningen från en emancipatorisk historieuppfattning har det *inom* den idealistiska historieuppfattningen skett en vändning mot kulturhistoria som inte kan förklaras med historiebilden. Här skulle ytterligare faktorer behövas.

(2) Däremot förklarar den kognitiva dissonansen och historiebilden vissa egenheter i den västtyska utvecklingen, som svårigheten att etablera en problemfri historisk identitet, det hårda motståndet mot först Fischers och Wehlers och sedan Noltes teser, den kritiska historievetenskapens ovanligt starka ställning i BRD och det västtyska historikersamfundets polariserade karaktär.

(3) Utöver den kognitiva dissonansen och historiebilden har sammanställningen påvisat andra faktorer som har inverkat på den historiografiska utvecklingen. Förutom den ekonomiska och ekologiska pessimismen, som var gemensamma för hela västvärlden, har en självgenererad motreaktion mot den

kritiska historien möjligen bidragit till tendenssvängningen under 70-talet. Västtyska egenheter förklaras också delvis av andra inhemska faktorer, som t.ex. den starka historistiska traditionen och inflytandet från Frankfurtskolan. Däremot ligger internationella influenser och förebilder bakom t.ex. mentalitetshistoriens uppgång. Rent inomvetenskapliga faktorer har förmodligen också påverkat riktningarnas popularitet, även om man kanske inte ska övervärdera dem (t.ex. var kritiken av Sonderwegtesen snarare symptom på än orsak till tendenssvängningen, som ju var ett internationellt fenomen). Kanske krävs också ytterligare faktorer, som t.ex. anslagspolitik, inverkan av utländska inspirationskällor o.s.v.

Riktningarna: sammanfattning och diskussion

Riktningarnas program ger ledtrådar till deras historia, oavsett deras inställning till bilden av det tredje riket. T.ex. har historismen betonat rättvisan mot det förflutna, medan den kritiska teorin betonat ansvaret för framtiden. Att de normer som predikades av de båda skolorna därför stod i samklang med tidsandan under var sin period, förklarar varför den kritiska historievetenskapens argument mötte störst gensvar under den första perioden och historismens under den andra. Återvänder man till diskussionen om *die Tendenzwende* ser man ju att dessa normer – omsorgen om framtiden respektive om det förflutna – också bar upp och präglade de två moderniseringsvägarna, den ”socialdemokratiska” och den ”nykonservativa”.

Men hur har den kognitiva dissonansen inverkat på denna utveckling? Här är en jämförelse mellan de tre behandlade riktningarna instruktiv:

(1) Den historiska samhällsvetenskapen har åberopat antifascismen för att utvidga sin opinionella bas och med större eftertryck kunna legitimera sin ställning. Detta har skett medvetet och öppet. Risken med att stödja sig alltför mycket på en negativ historiebild är emellertid uppenbar: man blir beroende av historiebildens evolution. När den förbleknar försvagas ens argument. Som nämnts inleddes en sådan process på 70-talet. En rimlig gissning verkar vara att även om trycket på historievetenskapen från allmänheten i framtiden åter minskar, blir situationen mindre gynnsam för en kritisk historievetenskap.

Bielefeldskolan har naturligtvis tillgång till alternativa källor till legitimitet. Dessutom verkar dess tillbakagång vara mindre allvarlig när det gäller den teoretiskt inriktade strukturhistoria man förespråkar, än när det gäller behovet av kritik.

(2) Nyhistorismens vetenskapsteori är enbart utformad att nå sanningen. Dess avskärmning från övriga giltighetssfärer (t.ex. från vad Habermas kallar normativ riktighet) har gjort den principiellt öppen för kryptoharmonisering samtidigt som den poserat som värderingsfri. Till skillnad från Bielefeldskolan har nyhistorismen inte varit en offentlig, utan en semioffentlig riktning. Därför har den alltid kunnat spela rollen av en ”fristad” undan moraliska beskyllningar, vilket framgår av dess vetenskapsteori och exemplifieras genom Nolte och

Jesse. Tack vare sitt principiella avvisande av moraliska och politiska kriterier har den sannolikt delvis lånat sitt namn åt en kamouflerad pragmatisk historiesyn. Sedan nostalgivågen inleddes kunde den troligen utöka sin opinionella bas tack vare denna "kamouflagefunktion", denna dubbla kärna av vetenskaplig objektivism och moralisk relativism, som tillåtit harmoniseringen att ske i vetenskapens namn. Dess framgångar har i samma mån varit ställföreträdande framgångar.

Hur förankrade var Noltes och Jesses teser i tidsandan? Nolte var inte excentrisk, eftersom han fick många historiker på sin sida. Motståndet mot hans teser var emellertid överväldigande, åtminstone från äldre historiker. Däremot tyder Zitelmans och andras verk på att en yngre generation av historiker ser historiseringen som ett självklart och naturligt krav.

Här skulle jag vilja diskutera den osäkerhet, som kretsar kring tesen om nyhistorismens semioffentliga karaktär. Valet mellan att se riktningen som offentlig eller semioffentlig har konsekvenser för min syn på "opinionens" ståndpunkt. Om historismen ses som en offentlig riktning, tilldelas underförstådda behov och intressen en obetydlig roll som förklaring och inget skulle tyda på att spärren givit efter vare sig inom historismen eller i det allmänna medvetandet. Alternativet är att se historismen som en semioffentlig riktning, vars opolitiska fasad döljer en allmänt underförstådd vilja att harmonisera historiebilden. Jag har valt denna tolkning som det mest näraliggande sättet att förklara den historistiska renässansen. Förklaringen förutsätter ett utbrett harmoniseringsbehov även hos opinionen. Kan detta beläggas?

Trots osäkerheten om historismens semioffentlighet anser jag att det finns goda skäl för denna tolknings riktighet: 1) antagandet om opinionens ökade harmoniseringsbehov har inte motsagts av någon, varken Stürmer eller hans kritiker. Visserligen missbedömde "revisionisterna" i historikerstriden opinionen och fick denna mot sig, men å andra sidan verkar stödet för en viss revisionism (t.ex. i form av Zitelmans och Jesses historiseringar) ha ökat sedan dess. 2) antagandet om historismens semioffentlighet är den troligaste förklaringen till dess uppgång. Det stöds av historisternas försvar av Stürmer, av exemplen Nolte och Jesse och av att historiker med harmoniseringsbehov kunnat lockas av historismens allmänt konservativa framtoning.

(3) Stürmers program representerar ett ytterligare sätt att lösa den kognitiva dissonansen. Genom en öppet genomförd revidering av själva bilden av det tredje riket skulle en positiv identifikation med tysk historia bli legitim. Men här stöter Stürmer dels på ett moraliskt hinder – skuldaspekten hos historiebilden – och dels på det gamla problemet med historievetenskapens otillräcklighet som grund för historisk identitet. Bryter inte vetenskaplig historia snarare ner än bygger upp identitet? Politiskt känslig blir frågan genom kopplingen mellan historiebild och handlande.

Att Stürmer framträdde just under 80-talet, efter *die Tendenzwende*, är betecknande. Det illustrerar tydligt det tryck som "spärren" utsattes för, liksom den häftiga debatten som följde illustrerar svårigheten att lösa den då så akuta

kognitiva dissonansen. Hur representativ Stürmer egentligen var, är osäkert. Vissa tecken, som Nipperdeys försvar av hans program och den välbelagda känsligheten i BRD för "apologetiska tendenser", tyder på existensen av "tyska sympatisörer" som inte vågat göra sig hörda. I så fall bär de förmodligen historiskt förklädad.

Motsvarande Stürmers riktning opinionens krav? Paradoxen att den samhällsfrånvända historismen återvann sin styrka delvis genom harmoniseringsbehovet, men att Stürmer *genom att klä detta behov i ord* marginaliserades och uppfattades som kontroversiell, tyder på att öppna angrepp på bilden av det tredje riket ännu var tabubelagda. Om det är riktigt att frammarschen för Stürmers åsikter – att historiebilden bör harmoniseras – främst gynnat historismen, har övergången från den "socialdemokratiska" till den "nykonservativa" moderniseringen skett parallellt med en "avpolitisering" av historievetskapen. Spärrens effekt har varit inte så mycket att dämpa behovet av harmonisering, som att frånta den dess legitimitet och tvinga den till en underjordisk kamp. Spärren saboterade eskapismen, men kunder inte utsläcka det behov som var dess rot.

Inte ens denna blygsamma effekt verkar vara bestående. Flera tecken tyder idag på att en "avtabuisering" är på väg. Tre steg i denna utveckling kan utläsas ur historismens framryckning och Stürmers uppdykande: vid slutet av 60-talet kunde historiebilden användas för att misstänkliggöra historismen, på 70- och 80-talen gällde tabut inte längre historismen, som nu kanske tvärtom spelade rollen som respektabel täckmantel åt harmoniseringsförsök, och efter 1990 finns tecken på att även dessa försök allmänt betraktas som naturliga och legitima.

Sammanfattningsvis går dessa tre riktningars fluktuationer bra att förklara med hjälp av den kognitiva dissonansen, men eftersom andra drag i deras program än deras attityd till och användning av bilden av det tredje riket bidragit till hur de bedömts av opinionen är dissonansen ensam en otillräcklig faktor.

Slutdiskussion

Spärrteorin försöker visa hur historievetskapen i BRD formats genom en motsättning mellan det kompensatoriska behovet av en historisk identitet och skammen över den tyska historien. Denna "kognitiva dissonans" kunde lösas antingen genom att man avstod från skuld känsla eller från historisk identitet. Resultatet blev en tydlig tendens till en avveckling av historiebilden, eller åtminstone av dess skuld aspekt. Denna har skett etappvis. Idealtypiskt – d.v.s. uttryck i en renodlad modell mot vilken den mer komplexa historiska verkligheten sedan kan jämföras – kan man tala om tre steg i avvecklingen:

1) Först fanns inget harmoniseringsbehov och varje försök till harmonisering skulle ha mött ideologiska hinder.

2) Ett harmoniseringsbehov växte fram men mötte ideologiska hinder. En

kognitiv dissonans uppstod.

3) Harmoniseringsbehovet uppfylls sedan det ideologiska hindret raserats. Dissonansen löses upp.

I denna modell är alltså den kognitiva dissonansen temporär, en ”övergångs-paradox”. Slutresultatet antas bli en upplösning av spärren mot harmonisering. Dissonansen löses upp som en följd av den harmoniseringsbehovets större relativa vikt. Hur står sig denna idealtyp jämfört med den historiska utvecklingen? För det första var dessa behov och hinder aldrig jämt fördelade i samhället och aldrig utan motverkande krafter. T.ex. var den ”tyska identitetskrisen” huvudsakligen begränsad till den tyska högern. Däremot kännetecknar de uppåtgående tendenser i opinionen. För det andra kan dagens BRD inte sägas ha nått längre än till tröskeln till det tredje stadiet. Harmoniseringsförsökens slutliga triumf går alltså inte att fastställa.

Jag kommer nu att försöka ge en mer konkret historiografisk framställning samtidigt som jag försöker relatera till och förklara övergången mellan de tre olika stegen, som jag behandlar i tur och ordning:

(1) Undet det första stadiet, fram till die Tendenzwende, samverkade en allmän framtidstro med ett öppet allmänt avståndstagande från det förflutna. Denna period kännetecknades av den kritiska historiens uppgång, även om den aldrig var helt dominerande, som t.ex. Wehlers debatter med Nipperdey och Hillgruber visar.

Orsakerna till den *Tendenzwende* som avslutade denna period har diskuterats tidigare. Framför allt raserade den ekonomiska krisen tidigare framtidsförväntningar, vilket utlöste behovet av en positiv historisk identitet, vilken i sin tur sågs som oförenlig med bilden av det tredje riket, som därför harmoniserades och relativiserades.

(2) Perioden från *die Tendenzwende* fram till 1989–90 kännetecknades av historismens återhämtning, intensifierade debatter, en harmonisering i det tysta och ett ökat allmänt historieintresse. För att utvärdera harmoniserings-spärrens inverkan under denna period måste jag skilja på dess inverkan på två olika plan: 1) På det historievetenskapliga planet hade spärren alltsedan slutet av 60-talet mobiliserats mot hotet från den traderande, eller harmoniserande historien. Den delegitimerade framgångsrikt harmoniseringsförsöken, även om den inte längre kunde undertrycka deras fullföljande. 2) På det opinionella planet blev spärren däremot under 70-talet alltmer verkningslös. På detta plan hade den inte heller riktat sig direkt mot historievetenskapliga förändringar, utan mot nationalistiska och med nationalismen förknippade tankesätt – som t.ex. historismen. Hävdandet av en positiv nationell identitet prioriterades av en växande andel av befolkningen. Att den kritiska historievetenskapen förvägrade opinionen dess önskemål förklarar historismens framgång. Klyftan mellan kritisk historia och allmänhet vidgades i takt med det ökade och ständigt frustrerade harmoniseringsbehovet. De intensifierade debatterna sedan 70-talet var följden av att den kritiska riktningens argumentationsfigur tillgreps för att rättfärdiga den inför hotet av konkurrens i en nedgångsperiod. Nyhisto-

rismen närdes av ett tabus försvagning i opinionen, men ett tabu vars legitimitet det inte öppet kunde ifrågasättas. Det harmoniseringsbehov som dess framgångar vilade på kunde inte öppet tillkännages. Istället tog det sig uttryck i en kryptoharmonisering som inte så mycket gällde bilden av det tredje riket själv, som den tidigare tyska historien. Eftersom det nazistiska förflutna ännu var känsligt i BRD medförde *die Tendenzwende* inte att en emancipatorisk ”vänsterhistoria” ersattes av en pragmatisk ”högerhistoria”, utan att den samhällstillvända historien som helhet övergavs till förmån för den samhällsfrånvända, idealistiska. Parallellt med *die Tendenzwende* skedde alltså en avpolitiserings och avmoralisering av historievetenskapen.

Att spärren inte hade verkan på det opinionella planet förklarar alltså historismens uppgång och harmoniseringsförsöken. Att den ännu bestod på historievetenskapens offentliga plan förklarar debatterna. Ett problem är att det främst är i debatterna som det specifikt tyska förflutna slår igenom. Också i övriga västländer ökade historieintresset och historismens prestige. Det verkar som om BRD hade det allmänna behovet av en positiv historisk identitet gemensam med dessa länder, men att denna harmoniseringsimpuls just i BRD måste bli extra kontroversiell p.g.a. bilden av det tredje riket.

Trots den ideologiska spärren mot harmonisering närmade sig den västtyska historiografiska utvecklingen den övriga västvärldens. Övergången från det andra till det tredje stadiet berodde både på exogena och endogena faktorer. Den yttre impulsen var murens fall och Tysklands återförening. En inre orsak till spärrens bräcklighet tycks ha varit att bilden av det tredje riket mer eller mindre betraktades som en konstruktion av den kritiska historievetenskapen. Därför kunde konservativa historiker attackera den som en kvarleva inte av traumat 1933–1945, utan av året 1968. Detta underlättades dessutom av att historiebilden själv genomgick en försvagningsprocess med det ökade tidsavståndet. Skuld känslan avvecklades. Efterkrigssymbolikens erosion verkar förklara varför, som Zitellmann påpekat, konservatismen stärktes efter murens fall 1989. Om *die Tendenzwende* delvis förklarades som följden av ett ”materiellt” brott (den ekonomiska recessionen) rör det sig här om ett ”ideologiskt” brott. Omkring 1990 kan man urskilja en andra, ytterligare ”Wende” som legitimerar det behov av en nationell och historisk identitet som föddes hos en bred allmänhet under 70-talet.

(3) Tysklands återförening utgör slutet på en epok, som för detta land kanske mer för än för andra i påtaglig grad varit just ”efterkrigstid”. Framtiden är oklar. Osäkerheten rör två frågor:

1) Vilken riktning och vilken nivå av historieintresse som kommer att vara förhärskande. 1990 års eufori är död idag, men å andra sidan är den depressionsartade lågkonjunkturen god grogrund för nationalism. Två scenarier är tänkbara: a) enligt konjunkturtolkningen är historieintresset ett övergående krisfenomen och när nya framtidsorienterade utopier väl stabiliserats återvänder historieintresset till sin tidigare låga nivå. b) Men att symbolikens erosion är permanent tillåter historieintresset att stabiliseras på en konstant högre

nivå än tidigare. Vilken av dessa scenarier och vilka riktningar som kommer att få överhanden beror mycket på svaret på nästa fråga.

2) I hur hög grad mönstret för BRD's fortsatta historiografiska utveckling kommer att närma sig andra västländers. Även här finns två scenarier: a) att det tyska såret läks, att spärren försvinner. Tyskland skulle bli mer likt övriga västländer. Detta har redan skett till stor del. Kanske är 1990 slutet på de stora kontroverserna, liksom 1968 betydde början. Detta styrks av att återföreningen, kalla krigets slut, generationsskiftena o.s.v. till stora delar sopat bort efterkrigssymboliken. b) att minnet av det tredje riket förblir levande och känsligt i Tyskland. Sannolikt segrar det första scenariot. Detta är inte nödvändigtvis en källa till pessimism. Resultatet behöver inte bli att frånvaron av en effektiv spärr ger revisionisterna fritt utrymme, som Fest trodde, eftersom behovet av harmonisering mycket väl kan försvinna samtidigt, men uppväxten av nya generationer.

Sammanfattningsvis gynnade de förhärskande politiska utopierna (socialdemokratisk, nykonservativ) först en kritisk historia, sedan en traderande. Historiebilden däremot gynnade konstant en kritisk. Till mitten av 70-talet samverkade de två faktorerna, sedan motverkade de varann och en allmän kognitiv dissonans uppstod som emellertid reducerades i takt med skuld-känslans borttonande.

Frageställningen rörde hur väl den historiografiska utvecklingen i BRD kunde beskrivas med hänvisning till den kognitiva dissonansen mellan skuld-känslan och behovet av en historisk identitet. Den kognitiva dissonansen har spelat en relativt liten roll för utvecklingen i stort. Resultatet av denna beskrivning – att skuld-känslan verkar avvecklas – har visat dess begränsningar som förklaring. Ju mer dissonansen reduceras desto mindre präglar den utvecklingen och desto mindre träffande blir en ren ”spärrtolkning”. Två fenomen visar att historiebilden spelat en ganska blygsam roll för utvecklingen: för det första att de paradigmatiske förskjutningarna i hög grad följt de västeuropeiska mönstren, vilket betyder att de för Tyskland unika erfarenheterna och traditionerna på sin höjd bidragit till vissa drag i landets historiografi, som t.ex. dess polarisering, den kritiska teorins ställning, de häftiga debatterna o.s.v. För det andra kan den inte förklara de viktiga förskjutningarna inom den idealistiska historien, som t.ex. mentalitets- och vardagshistoriens uppgång vid sidan av en mer traditionell historism. Däremot har dissonansen mer framgångsrikt kunnat förklara förskjutningarna mellan historisk samhällsvetenskap, nyhistorism och meningsskapande historia.

Noter

I noterna används följande förkortningar: GG = *Geschichte und Gesellschaft*; HZ = *Historische Zeitschrift*; HS = "Historikerstreit": *Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der Nationalsozialistischen Judenvernichtung*, Leck 1987.

1. L. Festinger, *A Theory of Cognitive Dissonance*, Stanford 1962, s. 263f.
2. K. Salomon, "En plödoaj för emancipatorisk historieundervisning", i L. Edgren – E. Österberg (red) *Ut med historien! Sju historiker om historieundervisningens uppgifter idag*, Malmö 1992, s. 125f.
3. Jfr Kuhns tes att ett paradigm inte kan bevisas vara bättre än ett annat, eftersom bevis refererar till paradigm. Beviset skulle bli cirkulärt. Valet mellan paradigm måste avgöras med informella eller utomvetenskapliga kriterier. T. S. Kuhn, *De vetenskapliga revolutionernas struktur*, Falun 1992, s. 82.
4. I framställningen av die Tendenzwende, bilden av det tredje riket och den allmänna historiografiska utvecklingen stödjer jag mig på R. J. Evans "The New Nationalism and the Old History. Perspectives on the West German Historikerstreit", i *The Journal of Modern History* 1987:4; G. Iggers, *New Directions in European Historiography*, Wesleyan University Press 1975; dens, *The German Conception of History. The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present*, Wesleyan University Press 1968; B. E. Jensen "Tysk faghistorie idag", i *Frontlinjer i historiafaget. Moderne historieskrivning i internationalt perspektiv*, Universitetsförlaget 1983; H. Lübbe "Der Nationalsozialismus im deutschen Nchkriegsbewußtsein", i *HZ* 236 (1983); W. Mommsen "Gegenwärtige Tendenzen in der Geschichtswissenschaft der Bundesrepublik", i *GG* 1981:2; dens *National und Geschichte. Über die Deutschen und die deutsche Frage*, Leck 1990, G. Seibt "Historien der deutschen. Ein Literaturbericht" i *Merkur* 1993:1; T. Ziehe *Kulturanalyser. Ungdom, utbildning, modernitet*. Stockholm 1993.
5. Ziehe, s. 112ff.
6. J. Habermas "Die neue Unübersichtlichkeit. Die Krise des Wohlfahrtsstaates und die Erschöpfung utopischer Energien" i *Merkur* 1985:1, s. 1.
7. W. Mommsen, 1981, s. 151.
8. *Ibid*, s. 180f.
9. Ziehe, s. 115f.
10. W. Mommsen, "Weder leugnen noch Vergessen befreit von der Vergangenheit. Die Harmonisierung des Geschichtsbildes gefährdet die Freiheit" i *HS*, s. 300f.
11. Habermas, 1985, s. 1f.
12. Lübbe, "Was heißt: 'Das kan man nur historisch erklären'?", i R. Koselleck – W.-D. Stempel (utg) *Geschichte – Ereignis und Erzählung*, München 1973, s. 553f.
13. W. Conze, "Die deutsche Geschichtswissenschaft seit 1945. Bedingungen und Ergebnisse" i *HZ* 225 (1975) s. 2.
14. Iggers, 1968, s. 245.
15. H. Mommsen, "Suche nach der 'verlorenen Geschichte'? Bemerkungen zum historischen Selbstverständnis der Bundesrepublik" i *HS*, s. 165.
16. Habermas, "Befolkningen är bättre än sina politiker", i *Dagens Nyheter* 93-01-05.
17. A. W. Johansson, "Först kommer historien, sedan moralen" i *Dagens Nyheter* 93-03-03.
18. H.-U. Wehler, *Det tyska kejsarriket 1870–1918*, Falköping 1991, s. 20f.
19. J. Kocka, "Theorien in der Sozial- und Gesellschaftsgeschichte. Vorschläge zur historischen Schichtungsanalyse" i *GG* 1975:1, s. 10.
20. Habermas, "Eine Art Schadenabwicklung. Die apologetischen Tendenzen in der deutschen Zeitgeschichtsschreibung", i *HS* s. 75.
21. Lübbe, 1983, s. 579. Belysande för denna förändring är kontrasten mellan Alexander och Margareta Mitscherlichs anklagelse riktad mot den tyska "oförmågan att sörja

- på 60-talet (*Die Unfähigkeit zu Trauern. Grundlagen kollektiven Verhaltens*, Memmingen 1973), och Martin Groszats klagan över 80-talets "hypersensibilitet inför fascismmisstanken" ("Plädoyer für eine Historisierung des Nationalsozialismus", i *Merkur* 1985:5). Hans Mommsen har för historievetenskapens del urskiljt tre perioder vilka var och en utmärktes av sitt förhållningssätt till det tredje riket. Under de första efterkrigsåren dominerade en driftsstörningsteori och efter studentrevolten en kontinuitetstes. Under 80-talet försökte man istället harmonisera bilden av det tredje riket. Nazismen uteslöts inte som en otysk parentes utan inlemmades i den tyska historien genom att överslätas (H. Mommsen "Suche nach der 'verlorenen Geschichte'", s. 164). En förklaring till skillnaderna mellan den första och den tredje perioden, som har motsatsställningen till den kritiska historiens kontinuitetstes gemensam, tycks ligga i graden av allmänt historieintresse. Under den första kunde 1945 utses till Stunde Null, under den andra gällde det däremot att övervinna denna nollpunkts-tes för att nå den äldre historien. Att krisen och framtidsosäkerheten efter kriget inte kunde ta sig uttryck i ett ökat historieintresse berodde troligen på att bilden av det tredje riket ännu var "egendynamisk".
- 21a. E. Nolte, "Vergangenheit, die nicht vergehen will. Eine Rede, die geschrieben, aber nicht gehalten werden konnte", i HS, s. 39.
  22. K. Hildebrand, "Das Zeitalter der Tyrannen", i HS, s. 88.
  23. W. Mommsen, 1987, s. 314.
  24. Johansson, "Först kommer historien...", DN 93-03-03. Antifascismens avtagande genklang påtalades redan i början av 80-talet av de brittiska historikerna D. Blackbourn och G. Eley, som beskyllde de kritiska historikerna i BRD för en "enbart rituell självbestraffning" som lätt kunde motverka sitt syfte (*The Peculiarities of German History*, Oxford 1984, s. 32, 291).
  25. Maislinger, "'Vergangenheitsbewältigung' in der Bundesrepublik Deutschland, der DDR und Österreich. Psychologisch-pädagogische Maßnahmen im Vergleich", i U. Backer – E. Jesse – R. Zitlmann (utg) *Die Schatten der Vergangenheit. Impulse zur Historisierung des Nationalsozialismus*, Gütersloh 1990, s. 487ff.
  26. T. Nybom, "Emancipatorisk historieforskning i Förbundsrepubliken Tyskland" i *Historisk Tidskrift* 1982:2, s. 206.
  27. A. Hillgruber, "Politische Geschichte in moderner Sicht", i HZ 216 (1973) s. 35.
  28. W. Mommsen, 1990, s. 154.
  29. Se t.ex. L. Stone, "The Revival of Narrative: Reflexions on a New Old History", i *Past & Present* nr 85, nov. 1979.
  30. Se t.ex. Conze, 1975, s. 23.
  31. Se t.ex. C. Meier, "Programm einer Geschichtsschreibung", i *Merkur* 1993:3, s. 207, 212.
  32. Evans, 1987, s. 785.
  33. Nybom, "Den tyska 'historikerstriden'. En svensk reflexion i anledning av ett tidsläge", i *Historisk Tidskrift* 1989:1, s. 40ff.
  34. S. Ahonen, *Clio sans uniform. A Study of the Post-marxist Transformation of the History Curricula in East Germany and Estonia 1986–1991*, Jyväskylä 1992, s. 5, 92ff.
  35. W. Schultze, *Deutsche Geschichtswissenschaft nach 1945* (HZ Beiheft 10), München 1989, s. 202.
  36. Wehler, 1991, s. 18.
  37. Habermas, 1987, s. 73.
  38. J. Rüsen, "Geschichte als Aufklärung? Oder: das Dilemma des historischen Denkens zwischen Herrschaft und Emanzipation", i GG 1981:2, s. 196.
  39. Wehler, *Bismarck und der Imperialismus*, Köln 1969, s. 24; Kocka, 1975, s. 11.
  40. Wehler, *Entsorgung der deutschen Vergangenheit? Ein polemischer Essay zum "Historikerstreit"*, Wemding 1988, s. 140.
  41. Se t.ex. Habermas, *The Theory of Communicative Action. Vol 1*. Bacon Press 1984, s.

- 8–42.
42. Wehler, 1969, s. 14.
43. Habermas, *Die nachholende Revolution*, Suhrkamp Verlag 1990, s. 150.
44. Nipperdey, *Nachdenken über die deutsche Geschichte*, Darmstadt 1986, s. 204.
45. Wehler, "Kritik und kritische Antikritik", I HZ 225 (1977), s. 352.
46. W. Mommsen, 1987, s. 316f.
47. Kocka, "German History before Hitler: the Debate about the German Sonderweg", i *Journal of Contemporary History* 1988:1, s. 10.
48. Wehler, 1991, s. 18.
49. Kocka, 1988, s. 10.
50. Nipperdey, 1986, s. 18ff.
51. Ibid, s. 204.
52. Ibid, s. 203.
53. Ibid, s. 233.
54. Ibid, s. 18.
55. Nipperdey, "Unter der Herrschaft des Verdachts. Wissenschaftliche Aussagen dürfen nicht an ihrer politischen Funktion gemessen werden", i HS, s. 216.
56. Nybom, "Emancipatorisk historieforskning...", s. 208.
57. Nipperdey, 1986, s. 186–205.
58. W. Mommsen, "Die viele Geschichter der Clio. Zum Tode Thomas Nipperdeys", i GG.19 (1993), s. 417f.
59. Distinktionen är ursprungligen inte Poppers men användes av denne t.ex. i den s.k. positivismstriden. Se K. Popper "Die Logik der Sozialwissenschaften", i T. Adorno m.fl. *Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie*, 1988, s. 113f.
60. Nipperdey, 1986, s. 218–233.
61. Habermas, "Vom öffentlichen Gebrauch der Historie. Das offizielle Selbstverständnis der Bundesrepublik bricht auf", i HS, s. 252.
62. Broszat, 1985, s. 384ff.
63. N. Frei, "Wie modern war der Nationalsozialismus?", i GG 19(1993), not 62, s. 376.
64. U. Backes – E. Jesse – R. Zitlmann, "Was heisst: 'Historisierung' des Nationalsozialismus?", i Backes m.fl. (utg) *Die Schatten der Vergangenheit*, s. 34f.
65. Johansson, DN 93-03-03.
66. Nolte, 1987, s. 39–47.
67. H. Mommsen, "Das Ressentiment als Wissenschaft", i GG 14(1988), 511.
68. E. Jesse "Philosemitismus, Antisemitismus und Anti-antisemitismus. Vergangenheitsbewältigung und Tabus", i Backes m.fl. (utg) *Die Schatten der Vergangenheit*, s. 543f.
69. Ibid, s. 546.
70. cit Wehler, 1988, s. 69.
71. M. Stürmer, "Geschichte in geschichtslosem Land", i HS, s. 36.
72. Stürmer, *Das Ruhelose Reich. Deutschland 1866–1918*, Darmstadt 1983, s. 10.
73. Stürmer, 1987, s. 38.
74. I. Kristol, *Two Cheers for Capitalism*, New York 1978, s. 64.
75. D. Kramer, "Die Diskussion der 'Römerberggespräche' 1986", i H. Hoffman (utg), *Gegen Versuch die Vergangenheit zu verbiegen*, Kassell 1987, s. 112, 116.
76. Stürmer, "Leseerbref an die 'Frankfurter Allgemeine Zeitung', 16. August 1986", i HS, s. 98f.
77. Stürmer, 1983, s. 12.
78. Ibid, s. 19.
79. Kocka, 1988, s. 9f.
80. Kramer, 1987, s. 72.
81. Habermas, 1987, s. 259.
82. Habermas, *The New Conservatism. Cultural Criticism and the Historians Debate*, MIT Press 1989, s. 173.

83. Wehler, 1988, s. 173.
84. Kramer, 1987, s. 117.
85. Nipperdey, 1987, s. 215f.
86. Wehler, 1988, s. 116ff, 138 ff.
87. Ibid, s. 171ff.
88. Habermas, 1988, s. 75f.
89. Ibid, s. 75.
90. Habermas, 1987, s. 251.
91. H. Schulze, "Fragen die wir stellen müssen", i HS, s. 148f.
92. J. Fest, "Nachwort", i HS, s. 390.